

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

EPİKTETOS'UN TANRI ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman Hazırlayan
Dr. Öğr. Üyesi Birdal AKAR Muhammed ELDEN

MALATYA - 2022

**T. C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

EPIKTETOS'UN TANRI ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Muhammed ELDEN
35193524001**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Birdal AKAR**

MALATYA- 2022

ONUR SÖZÜ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım **EPIKTETOS'UN TANRI ANLAYIŞI** başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem dipnot hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Muhammed Elden

TEŐEKKÖR

Bu alıőmamda samimiyeti ve hoőgörsüyle bana moral ve motivasyon veren, bilgi ve birikimlerini benden esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Birdal AKAR'a; beni sabrı ve özverisiyle destekleyen eőime; mutluluk kaynağımız, yuvamızın neőesi, biricik oğlumuz Hamit Eymen'e sevgi ve őükranlarımı sunuyorum.

ÖZET

Epiktetos'un tanrı anlayışı Herakleitos başta olmak üzere kendinden önceki filozoflardan ve özellikle de Sokratesçi gelenekten ciddi anlamda etkiler taşır. Sokratik gelenek, tanrıyı insanın kavrayışından ayrı bir yerde tutmamış, onu tüm yönleriyle en üstün varlık olarak, insanı da tanrı ile olan ilişkisinde ahlaklı bir varlık olarak kavramış bir gelenektir. Herakleitos'tan itibaren akıl, tanrı tarafından insana bahşedilmiş, insanı tanrıya yakın kılan, insanı tanrısallaştıran bir yeti olarak tasavvur edilmiştir. Bu sayede insan, kendini tanrı katında farklı bir konuma yerleştirmiştir; böylelikle bu akla, yani tanrıya layık olma yollarını aramıştır. Epiktetos'u da bu geleneğe bağlı olarak pratik hayatta kendisini bir köle gibi tamamen tanrıya adanmış, dünyevi olan her şeye sırtını çevirmiş, tüm acılara ve hazlara kayıtsız kalmış, ölümlü bir varlık olduğunun bilincinde ve daima ölüme hazırlıklı olan bir filozof olarak görürüz. Bu tanrısal yaşantıyı da birçok felsefi temele dayandırmaktadır. Bu yüzden onun (konuşmaları) dersleri Sokrates, Kinikler ve ilk dönem Stoa filozoflarının tanrıya kayıtsız şartsız teslimiyet hikâyeleriyle doludur. Bu filozoflar Epiktetos'un tanrı anlayışı üzerinde çok derin etkiler yaratmıştır. Bu çalışma Herakleitos'tan başlayarak Epiktetos'a kadarki olan süreçte yer alan filozofların tanrı görüşleriyle Epiktetos'u karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Çalışmada tanrının varlığı, tanrının doğa ve insan ile ilişkisi, yazgı, kehanet, ölüm, ölüm sonrası hayat gibi kavramlar çerçevesinde Epiktetos'un tanrı anlayışını etraflıca irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Epiktetos, Tanrı, Akıl, Doğa, Ruh, Ölüm, Yazgı.

ABSTRACT

Epictetus' conception of god is seriously influenced by his predecessor philosophers and philosophy traditions, especially those of Heraclitus and Socrates. Socratic tradition has not separated god from the understanding of man. It has presented god as the most supreme being and also man as an ethical being in respect of his relation to god. The reason has been conceived as a faculty granted to man by god since Heraclitus, a faculty which makes man closer to god and thus deifies him. By virtue of this fact, the man has imagined himself in a privileged position at god and searched the ways of deserving this faculty i.e. his creator god. We can see Epictetus in this tradition as a philosopher who entirely devoted himself to god as a slave, turned his back to all earthly things, indifferent to any pains and lusts, knowing his mortality and always readied for his last day. He founds his own divine living upon many philosophical grounds. His lectures are full of anecdotes which tell about Socrates, Cynics and first era of Stoicism in respect of their unconditional submission to the god. As might be expected, these philosophers seriously influenced the conception of god of Epictetus. In this dissertation, the philosophers from Heraclitus to Epictetus' era have been embraced within the frame of their influence on Epictetus' conception of god in a comparative way. The main goal of this research is to investigate the conception of god of Epictetus comprehensively within the scope of concepts like the existence of god, his relation to the nature and man, destiny, prophecy, death, life after death and so on.

Keywords: Epictetus, God, Reason, Nature, Soul, Death, Destiny.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1
1.Tezin Genel Çerçevesi	1
2.Epiktetos'un Yaşamı Hakkında	6

BİRİNCİ BÖLÜM

EPİKTETOS'UN ETKİLENDİĞİ TANRI ANLAYIŞLARI

1.1. Herakleitos.....	11
1.2. Sokrates.....	16
1.3. Kinikler	27
1.3.1. Antisthenes	27
1.3.2. Diogenes	30
1.3.3. Krates.....	34
1.4. Genel Olarak Stoacıların Tanrı Anlayışı.....	37
1.4.1. Zenon.....	37
1.4.2. Kleanthes	44
1.4.3. Khryssippos.....	47
1.4.4. Panaitios.....	50
1.4.5. Musonius Rufus.....	53

İKİNCİ BÖLÜM

EPİKTETOS'UN TANRI ANLAYIŞI

2.1. Tanrının Nitelikleri.....	61
2.2. Tanrısal Akıl Ve İnsan	66
2.3. Yazgı ve Kehanet	72

2.4.Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayat.....	79
SONUÇ	86
KAYNAKÇA.....	89

GİRİŞ

1. Tezin Genel Çerçevesi

İnsan var olduğu günden bu yana olgu ve olaylar karşısında hep hayretler içerisinde kalmıştır. Hayret ettikleri konusundaki merakını gidermeyi de kendine hep dert edinmiştir. Bu merakı olayların ve olguların mantıksal açıklamasıyla gidermiş ve gidermeye de devam edecektir. İnsanın merakına konu olan şeyler, onu çoğu zaman evrensel düzenin arkasında bir akıl bulunduğu, yaratıcı bir tanrının var olması gerektiği fikrine götürmüştür. Mitolojiler ve dinler, daima bu fikrin ardından gelen kültürel oluşumlardır. Dolayısıyla, tanrı kavramı felsefenin de başlıca meselelerinden biri olmuştur. Felsefenin ilgilendiği tanrı kavramı, çoğu felsefe metninde, mantıksal bir çerçevede ele alınmıştır. Başlangıcından bu güne felsefe tarihinin her döneminde o dönemin düşünme biçimine özgü bir tanrı anlayışı olmakla birlikte, o dönemde düşünüp yazan kimi filozofların da kendilerine özgü birer tanrı anlayışları vardır. Bu çalışmanın konusu olan Hierapolisli Epiktetos da bu özgün filozoflardan biridir.

Bu çalışmanın nihai amacı, Epiktetos'un tanrı anlayışının özgün yanlarını tespit ederek, gerek kendinden önce yaşamış gerekse çağdaşı olan düşünürlerle arasındaki farkları ve benzerlikleri belirlemektir. Çalışmada temel yöntem olarak, Epiktetos'un öğrencileriyle yaptığı sohbetlerden derlenip günümüze ulaşan *Söylevler (Diathribai)* ve *El Kitabı (Enkheiridion)* adlı eserlerde anlatılan tanrı görüşleri incelenmiş; ardından bunların ne kadarının kendinden önceki filozofların etkisinde oluştuğunu tespit etmeye yönelik, özellikle sıkça bahse konu ettiği Sokrates, Diogenes, Zenon ve başka birkaç filozofun metinleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca şu ana kadar oluşmuş olan Stoa literatüründen de yararlanılmıştır.

Dolayısıyla, tezimiz iki ana bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde Epiktetos'tan önceki dönemlerde ortaya koyulmuş olan tanrı görüşleri ve bunların Epiktetos'la ilişkisi, ikinci bölümde ise Epiktetos'un kendi tanrı görüşleri incelenmektedir. Özellikle birkaç tema üzerinden Epiktetos'un tanrı anlayışının tartışılmasını, konuyu etraflıca irdelemek açısından gerekli gördük. Bu temalar kabaca şunlardır: Tanrının varlığına dair kanıtlamalar, tanrının sıfatları, tanrısal akıl, kehanet, tanrı-insan ilişkisi, yazgı, intihar eylemi, dünya vatandaşlığı, ölüm, ruh göçü ve ölüm sonrası hayat. Bu temaların her birine

hem Epiktetos'tan önceki filozoflar bahsinde hem de Epiktetos bahsinde, karşılaştırmalı bir şekilde yer verilmiştir.

Bu çalışmada ele alınan filozofların görüşlerinden önce yaşamlarıyla ilgili bazı açıklamalar yapma gereği duydum. Bu sayede Stoacıların, Kiniklerin, Sokrates'in ve Herakleitos'un yaşam öykülerinin kendi felsefeleriyle ne kadar uyumlu olduğunu da özellikle vurgulamış olduk. Zaten Epiktetos da kendinden önceki birçok filozofun yaşamlarına ara sıra değinmektedir. Burada göze çarpacak ilk husus, bahsettiği bu kişilerde, yaşadıkları toplumlarla pek de uyumlu yaşam öykülerine sahip olmadıklarıdır. Herakleitos'un kendi toplumundan görece uzak yaşamı, Kiniklerin toplumsal normları fazlaca aşan eylemleri ve kayıtsız tutumları, özellikle de İmparatorluk dönemi filozofu köle Epiktetos'un kendi toplumundaki değerler karşısındaki tavrı bunun başlıca örnekleridir. Epiktetos'un günlük yaşamıyla ilgili ayrıntılar, Roma'nın sosyal ve siyasi yapısının Epiktetos'un felsefesi üzerinde ne derece etkili olduğunu anlamak açısından çok önemlidir.

Çalışmanın ilk bölümünde Epiktetos'un tanrı anlayışının tarihsel kökenlerine inmek amaçlandığından, tartışmaya Herakleitos'la başlanmış ve devamında Sokrates, Kinikler, ilk ve orta dönem Stoa düşünürlerinin tanrı anlayışları özel başlıklar altında değinilmiştir. Kronolojik sıralama gözetilerek, bu filozofların tanrı anlayışları tek tek incelenmiş ve konu için önemli olduğu düşünülen anekdotların altı çizilmiştir.

Bu çalışmaya Herakleitos'tan söz ederek başlamamızın nedenleri merak edilebilir. Her şeyden önce, Herakleitos'un tanrı görüşünün, gerek İlk dönem Stoa felsefesi gerekse Epiktetos üzerinde derin etkilerinin olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla, Kinik filozoflarla çok benzer biçimde münzevi bir karaktere sahip olan ve Epiktetos tarafından da "tanrısal bir yaşam sürmekle" övülen Herakleitos'un *logos* kavramına bu araştırmada ilk başta değinmeyi gerekli gördük. Nitekim Epiktetos'un doğa ile bütünleşmiş olduğunu düşündüğü "tanrısal akıl", bizlere pek çok yönüyle Herakleitos'un *logos*'unu anımsatmaktadır. Herakleitos'un doğa kanununa bir tür tanrısallık atfettiği ve insan davranışlarında doğayı kılavuz olarak görmeyi ahlaki bulduğu düşünüldüğünde, hem Herakleitos'un hem de Stoacıların tanrısal akli tanıma ve kavrama çağrıları daha anlaşılır hâle gelmektedir. Bu çalışmada ayrıca Herakleitos'un ele aldığı bilgelik, kehanet, ateş ve

kader kavramları da Sokrates, Epiktetos ve diğer Stoacılarla karşılaştırmalı biçimde anlatılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan, hem Kiniklerin hem de Stoacıların ciddi anlamda etkilendiği Sokrates'e de bu çalışmada genişçe yer verme gereği hissedilmiştir. Çalışmamızın Sokrates'e ayrılan kısmında kaynak olarak daha çok Sokrates'in çağdaşları olan Platon ve Ksenophon'un eserlerine başvurulmuş, ardından Sokrates'in yaşamı ve düşüncesi Epiktetos'un perspektifiyle değerlendirilmiştir. Sokrates'in yaşam tarzıyla Kiniklerin ve Stoacıların yaşam tarzları arasındaki benzerliği de bu bağlamda vurgulamaya çalıştık. Bu sayede, Kiniklerin ve Stoacıların Sokrates'i örnek alan yaşam anlayışları daha kolay görülüp anlaşılabilir olacaktır.

Sokrates'in doğa bilimlerinden ziyade insan bahsi bağlamında tanrı ve ahlak üzerine kafa yormuş olmasına dair temel tespitler, bize göre, Stoacıların onunla örtüşen düşünsel yanları için başlıca dayanaklardır. Sokrates'in yaşamıyla, ölümüyle, tanrı, ölüm ötesi hayat ve kader anlayışıyla Epiktetos üzerinde ne derece derin etkiler bıraktığını, bizzat Epiktetos'un cümlelerinden anlamak mümkündür. Epiktetos'un zihninde canlandığı "bilge kişi" ile alakalı tasvirleri, bu bilgeye örnek kişilerden birinin ve hatta başlıcasının Sokrates olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla, Epiktetos'un bilgesinin nasıl biri olduğunu anlayabilmek, Sokrates'in kişiliğini ve düşüncesini anlayabilmeye bağlıdır. Aslına bakılırsa Epiktetos eserlerinde bize, "Nasıl Sokrates gibi bir bilge olunabilir?" sorusunun cevabını vermeye çalışır.

Sokrates'in, ölüme korkmadan yürümesine neden olacak ölçüde önem verdiği bir mesele olarak tanrı düşüncesine ilişkin nasıl bir tutum sergilediği, tanrının varlığının ispatlanması, sıfatları, insanın tanrısallığı ve tanrı ile ilişkisinin ne olduğu gibi Epiktetos'ta yeniden beliren Sokratik tutumlar, bu bahiste ele alınacaktır. Özellikle tanrı-insan ilişkisinde Sokratik *daimonion* kavramının bu çalışma bağlamında önemli bir yeri vardır. Onun bir iç sesi olduğunu düşündüğü *daimonion*, günlük yaşamında ve felsefesinde yanlış kararlar vermesinin önüne geçer; hâliyle Sokrates onun tanrısallık bir armağan olduğuna inanmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızın Sokrates bahsinde, Epiktetos'un *daimonion* ile ilgili Sokrates'le ortak görüşlere sahip olduğu da gösterilecektir.

Sokrates'in kusursuz evren anlayışında tesadüfe yer olmadığına altı çizilerek, evrenin işleyişinin mutlaka bir yaratıcı sanatçı eliyle olduğu, tanrının yaratıcı olmasının dışında yarattıklarıyla ilgilendiği ve her şeyi bildiği, dolayısıyla insana belli roller verdiği görüşleriyle birlikte, kehanetin Sokrates için olduğu kadar Epiktetos için de önemli olduğu ve tüm bu meselelerin Epiktetos ile birlikte diğer Stoacı düşünürlerde ne gibi yansımaları olduğu bu çalışmada ele alınacaktır.

Çalışmanın Kinikler ile ilgili olan kısmında Sokratik mirasın hangi yollarla Stoacılara aktarıldığı fikri üzerinde durularak, Stoa'nın özgün görüşleriyle nasıl yeni bir okul yarattığı incelenmiştir. Antisthenes'in Sokrates'i Kiniklere nasıl taşıdığı, bu etkilerin Stoa'ya nasıl ulaştığı, yine Antisthenes'in acı karşısında göstermiş olduğu sabır ve ölümün doğal ama intiharın aykırı olduğu düşüncesi, bu düşüncenin Epiktetos tarafından takdirle karşılanması, yoksul yaşamının Stoacıların yaşamıyla benzer yanları da bu kısımda irdelenmiştir.

Yaşam tarzı olarak Epiktetos ile pek çok ortak yanı olan Diogenes'in kölelik düşüncelerinin felsefesindeki yeri, onun Epiktetos'un felsefesiyle karşılaştırılması gereğini ister istemez doğurur. Çalışmamızda, Stoacı filozofların yaşam tarzlarına ilham kaynağı olan Diogenes'in su içmek için elini kullanan çocuğu gördüğünde kendi tasını atması gibi anekdotlara bu nedenle yer yer geniş parantezler açılmıştır.

Doğaya aykırı davranmamak, tanrının insana verdiği bedeni olduğu gibi kabullenmek gerektiği düşüncesi, Sinoplu Diogenes'in felsefesini de temellendiren bir düşüncedir. Çalışmamızda, bu düşünceyle Epiktetos'un topallığı kabullenmesi arasında bir paralellik kurulmuştur. Ölümün kaçınılmazlığı ve herkesi eşitlemesi, bedenin değersizliğini ortaya koyması, tanrının adalet sıfatı ile bir arada düşünülmesini gerektirmiş ve her iki filozof için de bilge olmanın yollarını görmek açısından önemli hâle gelmiştir. Sokrates'in kendisini at sineğine benzetmesine benzer biçimde Diogenes'in de kendisini havlayan bir köpeğe benzetmesinden hareketle, Kiniklerin de Sokrates gibi kendilerine tanrı tarafından hizmetçi payesi verildiğini düşündükleri anlaşılabilir.

Kinikler içinde, onların genel yaşam tarzıyla kısmen ters düşen Krates'in evli olmasını ne şekilde değerlendirmek gerektiği, Epiktetos'un hocası Rufus'un bu konuya bakışı ve nihayet Epiktetos'un evlilikle ilgili düşünceleri de meselenin bizim

çalışmamızla muhtemel ilgileri bakımından ayrıca tartışılmıştır. Bunun yanında Krates'in servetini kaygısızca tüketmesi de özgürlük ve Stoa'yla bağlantısı açısından bu çalışmada ele alınması gerekli görülmüş bir meseledir.

Bu çalışmada, İlk dönem Stoa felsefesi bahsinde Zenon, Kleanthes ve Khryssippos'un düşüncelerine yer verilmiştir. Stoalı Zenon'un, bilge kişinin doğaya uygun yaşaması gerektiği fikrini Krates'den aldığını anlıyoruz. Zenon'un kendisini bir kent vatandaşı olarak görmesi, toplumu dışlamaktan ziyade onunla uzlaşma içinde davranması, Herakleitos'a benzer şekilde gerçekliğin fizikselliği noktasında bir varlık tasavvuru ortaya koyması, felsefesinin genel hatları olarak ifade edilebilir. Ayrıca topluma ayak uydurmanın doğaya uygunlukla eşdeğer kabul edilmesi tavrına ilk kez Zenon'da rastlarız. Çalışmamızda, Stoanın hangi yönleriyle Kinizmden ayrıldığı tartışmasında, bu türden örnekler başvurulmuştur. Bununla beraber Zenon ve Kleanthes'in bireysel ruhların ölümden sonra bir müddet yaşadığı ve sonrasında dağılıp evrenin ruhuna karıştığı iddialarının da ölüm sonrası hayat düşüncesiyle pek uyuşmadığı, bu düşüncelerin Epiktetos'ta olumlu bir karşılık bulmadığı ilk bakışta fark edilecektir. Ama Kleanthes'in Zeus ilahisini Epiktetos'un ağzından işitmemiz, onun tanrı tasavvurunun Epiktetos'un kiyle nasıl örtüştüğünü de gösterir niteliktedir.

Orta dönem Stoa felsefesi bahsinde Panaitios'un düşüncesini ele alarak, bu dönemde Stoacı ahlakın nasıl Romalılaşmaya doğru evirildiğini ve Roma devletinin Stoacı anlamda meşruiyetine aralanan kapının Epiktetos'a kadar nasıl açık kaldığını göstermeye çalıştık.

Çalışmamızın ikinci bölümü ise Epiktetos'a ayrılmıştır. İlk bölümde adı geçen filozoflar özelinde genel bir değini olarak bahsedilen tanrı düşünceleri, Epiktetos'la alakalı bu esas bölümümüzde daha derinlikli olarak ele alınmıştır. Bu bölümde takip ettiğimiz düşünce çizgisi kısaca şu şekildedir: Epiktetos doğaya uygun yaşama fikrine kendinden önceki Stoa filozoflarından çok daha güçlü vurgular yapmıştır; insan doğasından hareketle insan ve tanrı benzerliğini temellendirmeye çalışmıştır; *Söylevler*'in daha birinci bölümünde "hükümümüz altında olan" ve "hükümümüz altında olmayan" şeyler arasında ayırım yaparak kendi özgün felsefesini ortaya koymuş ve takip edilmesi gereken ahlâk ilkelerini buna göre şekillendirmiştir. Epiktetos'un felsefesindeki bu temel ilkeleri takip etmekle, onun özgün tanrı anlayışının diğer antik Yunan ve bilhassa Stoa

filozoflarından ayrılan noktalarını daha belirgin bir şekilde ortaya koymuş olmayı umuyoruz.

Sonuç ve değerlendirme kısmında, Epiktetos'un tanrı düşüncesini bu defa kendi özelinde, yeniden ve genel hatlarıyla tespit etmeye çalıştık. Herakleitos'tan başlayıp Epiktetos'a kadar uzanan yaklaşık altı yüz yıllık süreçte, kendilerinden önceki felsefe mirasını devralan her bir filozofun bu fikirler üzerine neleri ekleyip sonrakilere devrettiği sorusu, bu bölümün esas amacını meydana getirmektedir.

Hiç şüphesiz, antik Yunan felsefesinin ve hatta Stoa okulunun tanrı düşüncelerini bütün yönleriyle irdeleyip ortaya koymak bu çalışmanın sınırlarını her bakımdan aşmaktadır. Fakat bizim için, Epiktetos'un tanrı görüşünü ve bu konuda belli başlı filozoflarla arasındaki bağlantıları ortaya koyabilmek de yeterli olacaktır.

2.Epiktetos'un Yaşamı Hakkında

Epiktetos, geç dönem (İmparatorluk dönemi) Stoa felsefesinin önde gelen filozoflarından¹ MS. 55-135 tarihleri arasında yaşadığı, Frigya'da Hierapolis şehrinde (bugünkü Denizli/Pamukkale bölgesi) bir köle çocuğu olarak doğduğu söylenir.² Gerçek adı bilinmemekle beraber "satın alınmış köle", "uşak" anlamlarına gelen Yunanca *Epiktetos* lakabı ile tanınmıştır.³ Daha çocuk yaşlarındayken köle olarak Roma'ya götürülmüş ve kendisi de bir zamanlar eski bir köle olan, sonradan Neron tarafından azat edilen Epaphroditos'un uzun süre hizmetinde bulunmuştur. İmparator Domitianus tarafından 89-95 yılları arasında diğer filozoflarla birlikte sürgün edilene kadar da Roma'da kalarak ders vermeyi sürdürmüştür.⁴

Çeşitli kaynaklarda bir bacağına sakat olduğundan söz edilir. Sakatlığının nedeni olarak efendisinden söz eden bir rivayet vardır. Buna göre, efendisi Epiktetos'un ayağını kasıtlı olarak kırmıştır. Epiktetos'un ayağını bir tür işkence aletiyle sıkıştırarak eğlenmiş, Epiktetos ise sükûnetini koruyarak yalnızca "Efendim, kıracaksınız bacağıma" demekle

¹ Aster, Ernst von, *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, İm Yayınları, İstanbul 2005, s. 320.

² Sarı, Mehmet Ali, *"Bilgelik Yolunda Bir Filozof: Epiktetos"*, *Anadolu'da Felsefeye Yolculuk: 1*", TFK Yayınları, Ankara 2014, s. 118-119.

³ Önal, Mehmet, *Epiktetos'un Mutluluk Öğretisi*, Bilsam Yayınları, Malatya 2015, s. 11.

⁴ Sarı, Mehmet Ali, a. g. e., s. 118-119.

yetinmiş, buna aldırış etmeyen efendisi bacağını sıkıştırmaya devam ederek en sonunda kırılmasına neden olmuştur. Bacağı kırılan Epiktetos efendisine “bacağımı kıracağınızı söylemiştim efendim, işte kırıldı” diyerek yalnızca sitem etmiştir.⁵ *Söylevler* eserinde bu hikâyeyi bizzat anlatmasa da, sık sık topallığından söz ettiğini biliyoruz (*Söylevler*; 1.12, 1.18).

Bu hadise Epiktetos’un ne derece sabırlı bir filozof olduğunu, felsefesini yaşantısı ile ne derece bütünleştirdiğini gösterir. İleriki bölümlerde tekrar değineceğimiz üzere felsefeyi pratik yaşamımızla uyumlu kılmamız gerektiğini Epiktetos sık sık dile getirir. Çünkü Epiktetos’a göre hakiki bir filozof, yaşantısıyla çevresindekilere örnek biri olmalıdır. Her zaman sabırlı olmalı, her türlü olumsuzluklara katlanabilmeli, ağlayıp sızlamamalı, içinde bulunduğu durumdan şikâyet etmemeli ve olaylar karşısında kayıtsız kalmayı başarabilmelidir (*Enkheiridion*; XLVI).

Stoacılar göre iyi insan iyi olanı arzulamalı, iyi olmayandan ise kaçınmalıdır. İyi olan erdemdir; iyi olmayan ise erdemsizliktir. Dolayısıyla insan daima erdemi arzu etmeli ve erdemsizlikten kaçınmalıdır. Erdem ile erdemsizlik arasında ise ne iyi ne de kötü olarak tanımlanan, dolayısıyla kayıtsız kalınabilecek, Yunancada *adiaphora* kavramına karşılık gelen şeyler vardır. Bunlar hayat ve ölüm, haz ve acı, sağlık ve hastalık, güzellik ve çirkinlik, fakirlik ve zenginlik gibi ne erdem ne de erdemsizlik olarak tanımlanabilecek şeylerdir.⁶ Bacağının efendisi tarafından kırılması bu yüzden Epiktetos nazarında kayıtsız kalınması gereken bir durumdur. Çünkü iradesi dışında gerçekleşmiştir. Sakat olmak ve acı çekmek Epiktetos’a göre hükmümüz altında olan bir şey değildir. İnsan bu tür durumlarda kayıtsız kalmayı başarabilmelidir.

Neron’un ölümünden sonra kölelikten kurtularak özgürlüğüne kavuşan Epiktetos, yoksul bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. İçerisinde bir masası, paçavra bir yatağı, bir sediri olan ve kapısı dahi olmayan bir kulübede yaşamıştır. Zamanını da oldukça iyi değerlendirerek felsefe okuma imkânı bulmuştur.⁷ Dönemin Stoacı filozoflarından MS 30-100 yılları arasında yaşamış olan Musonius Rufus’un derslerine katılmıştır. Ondan

---

⁵ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, (çev. Burhan Toprak), MEB, İstanbul 1989, s. 10.

⁶ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 16.

⁷ A. g. y.

Stoa felsefesinin temel ilkelerini öğrenmiştir.⁸ Özgür kaldıktan sonra Roma’da felsefe öğretmenliği yaptığı, 90-94 yılları arasında İmparator Domitianus tarafından sürgün edildikten sonra Yunanistan’ın Nikopolis şehrine giderek orada Stoa felsefesinin temel ilkelerini öğrettiği ve hayatının geri kalanını bu şehirde yokluk içerisinde geçirdiği söylenir.⁹ Bu okulda birçok öğrenciye ders verir. Bu öğrenciler arasında hocasının düşüncelerini kaleme alan dönemin ünlü tarihçilerinden Lucius Flavius Arrianus da vardır.¹⁰

Roma İmparatorluğu’nda, azat edilen köleler mutlaka birilerinin himayesine, himmetine ihtiyaç duyarlardı. Ayrıcalıklı olan Romalı yurttaşlar için azatlı eski köleler ile şimdiki köleler arasında bir fark yoktu.¹¹ Azatlı köleler Roma vatandaşı olabiliyorlardı ve oy hakkına da sahiptiler, ancak kazandıkları özgürlük muhtemelen bundan daha öteye geçemiyordu, günlük ve sosyal hayatlarında bu azatlı köleler diğer Romalı yurttaşların gözünde hala köle olarak kalmaktaydılar. Azatlı köle, sadece sahibi tarafından serbest bırakılmış sahipsiz ve başıboş köle olarak görülmekteydi. Bunu belki de en açık biçimde, Epiktetos’un azat edildikten sonra da aynı adla anılmaya devam etmesinden anlayabiliyoruz.

Diğer Stoacı filozoflar gibi Epiktetos’a göre de bu dünyada köle olmak veya özgürlüğe kavuşmak, kayıtsız kalınması gereken şeylerdir. İki arasında erdem ve mutluluk açısından bir fark yoktur. Özgür olmak ile köle olmak hükmümüz altında olan şeyler değil, irademiz dışında gerçekleşen ve hükmümüz altında olmayan şeylerdir (*Enkheiridion*; D). Hükmümüz altında olmayan şeylerinse bizi mutlu ya da mutsuz etmesi mümkün değildir. Köle olmak ile özgür olmak arasında bir fark olmadığına göre, Epiktetos’un azat edildikten sonra da önceki yaşam tarzını devam ettirmesi, yani köleymiş gibi yaşamaya devam etmesi tabiidir.

İmparatorluk döneminde köleler savaş ganimeti olarak, ölümü ertelenmiş yenik düşmanlar olarak görülmekteydi ve hiçbir saygınlıkları yoktu. Onlara doğuştan erdemsiz

---

⁸ Akgün, Mehmet, “Epiktetos”, *Anadolu’da Felsefeye Yolculuk: 1*, (edt. H. H. Erdem ve M. Günay), TFK Yayınları, Ankara 2014, s. 75-76.

⁹ Demirpolat, Enver, “Epiktetos’un hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, (9/2), s. 75.

¹⁰ Epiktetos, *Enkheiridion*, s. ix.

¹¹ Bakır, Kemal, “Roma’da Felsefe, Stoa Ahlakı, Kölelik ve İmparatorluk: Epiktetos ve Marcus Aurelius”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 2009, (11/50), s. 71.

yaratıklar gözüyle bakılıyordu.¹² Antikçağın köleliğe bakışını Aristoteles'in köleliğe dair fikirlerinden de anlamak mümkündür. Aristoteles'e göre kölelik doğadan yani doğuştan gelmekteydi. Doğadan gelen köleliğin sonradan ortadan kaldırılması da mümkün değildi. Bir kölenin azat edilmiş olması doğaya aykırı bir durumdu. Azat edilmiş olsalar dahi köleler doğası gereği köle kalmaya devam ederlerdi. Çünkü doğa kimi insanları daha üstün niteliklerde, daha zeki ve yönetme kabiliyeti daha yüksek olacak şekilde, kimi insanları da daha az akıllı ama ağır beden gücü gerektiren işleri yapabilecek kadar güçlü varlıklar olarak yaratmıştı. Demek ki kölelik eşitsizlik neticesinde ortaya çıkmamıştı. Faydacı bir zeminde kurulan devlette köleler köleliğin gerektirdiği görevlerde çalışarak hizmet üretmeliydiler.¹³ Bu bakış yüzünden köleler gündüzleri çok ağır işlerde çalıştırılır, geceleri ise birbirlerine zincirlenerek kapalı yelere hapsedilirlerdi. Efendileri köleleri üzerinde her türlü tasarrufa sahipti. Kötü muamele, şiddet ve istismar gayet olağandı. Başka toplumlarda da kölelik vardı, ama hiçbiri Roma kadar fazla köle barındırmıyordu ve kölelere Roma kadar şiddet uygulamıyordu.¹⁴ Tarihteki kölelik isyanlarına bakıldığında da en büyük isyanların Roma döneminde patlak verdiği görülür. Cumhuriyet döneminde yaşanan Sicilya isyanı (MÖ 130) ve İmparatorluk döneminde yaşanan Spartaküs isyanı (MÖ 73) bunların en bariz örneklerindedir.¹⁵ Roma İmparatorluğunun muazzam gücü karşısında başarısızlıkla sonuçlanan isyanlar ve hayal kırıklıkları neticesinde birey aciz varlık olduğunu kabullenmiş, yaşadığı talihsizlikleri birer yazgı olarak; dünyanın doğal düzeninin parçası olarak görmeye başlamış olmalıdır. Adaleti ve eşitliği sağlayamayan Roma'dan umudunu kesen birey böylece tanrıya yönelmiştir. Yeryüzünde hayalini kurup da elde edemediği iyilikleri ve güzellikleri artık ondan ummaya başlamıştır. Spartaküs isyanındaki gibi bir şiddete gerek kalmamış, bunun yerini her türlü kötülüğe karşılık aldırılmazlık almıştır. Aktif direniş yerini pasif direnişe bırakmıştır. Bize göre, Epiktetos'un sakat kalma hikâyesindeki gibi bir tür "pasif direniş" sergilemesinin tarihsel nedenleri bu şekilde anlaşılabilir.

Önceleri köle olması ve köleliğin her türlü olumsuzluklarına maruz kalması, onun felsefesinde kalıcı izler bırakmıştır. *Söylevler*'in daha ilk bölümünde şeyleri *hükümümüz*

---

¹² Bakır, Kemal, a.g.e., s. 72.

¹³ Kıran, Abdullah, "Aristoteles, Devlet, Köleler Ve Vatandaşlık", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 2019, (Sayı: 44), s. 350.

¹⁴ Bakır, Kemal, a.g.e., s. 72.

¹⁵ Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma Akdeniz Uygarlıkları*, (çev. Suat Kemal Anđı), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, s. 529-531.

altında olan ve hükmümüz altında olmayan diye ayırması (*Söylevler*; 1.1) bunun en bariz örneğidir. Ayrıca bu ayırım, onu diğer stoacı filozoflardan ayıran özgün fikirlerinin başında gelir.

Tıpkı çoğu yerden örnek insan diye andığı Sokrates gibi Epiktetos da yazılı herhangi bir eser bırakmamıştır. Ölümünden sonra öğrencisi Arrianus, Epiktetos'un anlattıklarını sekiz ciltlik bir kitapta toplamıştır. Bu kitabın sadece ilk dört cildi günümüze ulaşabilmiştir. Bazı yerleri sokratik diyalog tarzını andırsa da bu dört kitapta, daha çok Stoa ahlakını öğütleyen bir sohbet tarzı benimsenmiştir.¹⁶ Arrianus, kitabın başında *Söylevler*'i kaleme alırken eseri hiçbir zaman kendi eseri gibi görmediğini, Epiktetos'tan duyduğu şekilde ve mümkün olduğunca Epiktetos'un sözcüklerine sadık kalarak yazmaya çalıştığını söyler. Bunun sebebinin ise Epiktetos'un anısına duyduğu saygı olduğunu dile getirir.¹⁷ Daha sonraları yine Arrianus tarafından Epiktetos'a atfedilen *Enkheiridion* (Yun. *el kitabı*) yazılmıştır. Bu eser *Söylevler*'in eyleme dönük öğütlerini kısa ve anlaşılır bir dille ifade eden bir el kitapçığı niteliğindedir.¹⁸ Birebir Epiktetos'un sözcüklerinden oluşturulup oluşturulmadığı kesin değildir, ancak kitaptaki fikirlerin tamamı Epiktetos'a aittir.¹⁹

---

¹⁶ Demirpolat, Enver, a.g.e., s. 76.

¹⁷ Epiktetos, *Söylevler*, s. 11-12

¹⁸ Akar, Birdal, "Epiktetos ve Proairesis", *Anadolu'da Felsefeye Yolculuk: 1*, ed. H. H. Erdem ve M. Günay, Ankara 2014, s. 150.

¹⁹ Önal, Mehmet, a.g.e., s. 14.

BİRİNCİ BÖLÜM

EPIKTETOS'UN ETKİLENDİĞİ TANRI ANLAYIŞLARI

1.1. Herakleitos

MÖ 540-480 yılları arasında yaşamış olan Herakleitos, İyonya geleneğinin en büyük filozoflarından biridir. Soylu bir ailenin oğludur, gururlu ve sıradan halkı küçümseyen bir tavrı vardır. Sıradan halk için “sürü” tabirini kullanmıştır. Daha sonraları Nietzsche de aynı ifadeyi benimseyerek sıradan halkı felsefesinde önemli bir tartışma konusu hâline getirecektir. Kısacası, Herakleitos demokrasiyi küçümseyen bir aristokrattır.²⁰ Halkı temsil eden demokratlar Efes'te aristokratları devirerek iktidara gelince, bu duruma çok içerlenmiş ve toplumdan uzaklaşarak münzevi bir yaşam sürmeyi tercih etmiştir. Eserlerinin de küçümsediği halk tarafından anlaşılmasını istememiş, kendisi gibi aristokrat ruhlu olanlarca anlaşılmak istediğinden dolayı anlaşılması zor bir üslupla yazmayı tercih etmiştir.²¹

Epiktetos'un eserlerinde Herakleitos'un felsefesinden çok az söz edilir. Onun *Enkheiridion*'da Herakleitos'u sadece bir kez, Diogenes ile aynı cümle içinde andığını görürüz. Adı geçen yerde, insanın nasıl bir yaşam sürdürmesi gerektiği ile ilgili olarak bu iki filozofun yaşamlarından örnek alınması gerektiğini söyler. Ona göre Diogenes ve Herakleitos tanrısal bir yaşam sürmüşlerdir (*Enkheiridion*; XV). Diogenes ve Herakleitos'u birlikte anan bu cümleden hareketle, Herakleitos'un da Kiniklerinkine benzer bir yaşam sürdüğü sonucuna varmak yanlış olmayacaktır.

Herakleitos'un Stoa felsefesi üzerindeki etkisinin kaynağı elbette sadece Kiniklerin tarzına benzer bir yaşam sürmesinden ibaret değildir. Her şeyden önce, Stoa felsefesinde olduğu gibi Herakleitos'un felsefesinde de “tanrısal akıl” kurucu bir kavram olarak söz konusu edilir. Herakleitos'a göre insan tanrısal akıldan pay almış bir

²⁰ Kranz, Walter, *Antik Felsefe*, (Çev. Suad Y. Baydur), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1984, s. 57.

²¹ Aster, Ernst Von, a.g.e., s. 90.

hayvandır. O, insandaki bu akla “müşterek akıl” da demektedir: “Akıldır herkeste müşterek olan.”²² derken bunu kasteder.

Öte yandan, Herakleitos, pek çok insanın da müşterek olan *logos*'a göre davranmadığını düşünür. Ona göre, evrensel yasa anlamına da gelen *logos* herkeste ortak olmasına rağmen birçokları kendilerine has bir bilgeliğe sahip olduklarını düşünürler.²³

İnsandan insana doğru, adalet ve güzellik kavramları değişkenlik gösterir. Birinin doğru gördüğünü bir başkası yanlış, birinin adil gördüğünü bir başkası adaletsiz, birinin güzel gördüğünü ise bir başkası çirkin görür. Oysa tanrılıkta her şey adil, iyi ve güzeldir.²⁴ Asıl gerçeklik duyulur olanın ardındaki değişmez tanrısal gerçeklik olduğundan, Herakleitos insanları tanrısal akılı kavramaya davet eder; insanlar müşterek olan bu akla göre davranmalıdırlar. Kentler yasalar üzerine kurulacaksa, insanların kurdukları kentin yasaları tanrısal yasaya göre oluşturulmalıdır. Çünkü bu tanrısal yasa en güçlü yasadır, her şeye yeter ve her şeye hükmeder.²⁵

Herakleitos ve Stoa felsefesi arasında, bilhassa tanrı bağlamında başka ortak unsurlar da vardır. İkisinde de insanlar tanrısal akılı kavramaya davet edilir. Bilgeden beklenen davranış her iki felsefede de aynıdır. Bilge tanrısal olana ulaşma gayreti içerisinde olmalıdır. Davranışları belirlerken doğaya göre davranmak Herakleitos'ta önemli olduğu kadar Stoacılar da özellikle vurgulanan bir temadır. Doğanın tanrısal olması dolayısıyla, bize ne yapmamız gerektiğini doğru biçimde öğütleyecek şey de doğadır. Bilge doğayı dikkatle izler. Doğanın dilini çözer ve bunu akılcı bir şekilde yorumlar. Ahlaki davranışları sergilerken de doğanın sözüne kulak vermek gerekir. Bu noktadan hareketle, Stoacıların doğayı esas almasında ve doğaya tanrısallık atfetmesinde Herakleitos'un da etkisi olduğundan söz edilebilir.

Herakleitos'un kehanet ile ilgi görüşlerini incelediğimizde de onunla Stoacılar arasında bir fikir benzerliği görürüz. Bu bakımdan, tıpkı doğa gibi kehanet hakkındaki düşüncelerinde de Stoacıların Herakleitos'tan etkilendiklerini söyleyebiliriz. Herakleitos kehanetin doğruluğunu tanrısal akılla açıklamaktadır. Evrene yayılan tanrısal akıl asıl

---

²² Capelle, Wilhelm, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, (Çev. Oğuz Özügül), Pencere Yayınları, İstanbul 2016, s. 111.

²³ A.g.e., s. 102.

²⁴ A.g.e., s. 105.

²⁵ A.g.e., s. 102.

kaynağından kopmayıp o akıl ile birlikte hareket etmektedir. İnsandaki akıl ile tanrısal akıl arasında güçlü bir bağ vardır. İnsan kendisindeki tanrısal akıl vasıtasıyla asıl olan evrensel aklın hükümlerine ulaşabilir. Dolayısıyla, akıl insana uykudayken bile duyuların yardımına ihtiyaç duymadan gelecekte haber verebilir. Bilinmeyen yerlerin, insanların ve ölümlerin bilgisine bu sayede ulaşabiliriz. Kehanetlere ulaşan bu insanların da buna layık insanlar olduğunu, önceden uyarıldıklarını söyler.²⁶ Herakleitos'a göre kehanete ulaşmaya layık olanlar ise sadece bilge kişilerdir. Bilge, kehanete ulaşarak asıl gerçekliği görür ve ona göre "bilgelik tek bir şeyden ileri gelir: Her şeyi her şey vasıtasıyla sevk ve idare eden anlayışı idrak etmek."²⁷

Tanrısal bilgi ile donatılmamış insanlar, aslında bilgisizdir.²⁸ Herakleitos bu bilginin erdem ile de ilgili olduğunu ve erdem de tanrısallığı anlamak ile ilgili olduğunu düşünür. Bilgelik bunun yanında doğru olanı söylemek, doğaya göre davranmaktır.²⁹ Bilindiği gibi, bilge insanın doğaya göre davranması Herakleitos'ta olduğu kadar Stoacılar da özellikle vurgulanan bir temadır. Anlaşılan, her iki felsefenin de temelinde yatan düşünce, ahlaki davranışları sergilerken doğanın sözüne kulak vermek gerektiğidir.

Herakleitos *arkhe* olarak ateşten söz etmiştir. Her şeyin kendisinden doğduğu bu ateş sabit ve durağan olmayıp sürekli devir daim içerisinde hareket etmektedir:

Tüm olup bitenler karşıtlık biçiminde gerçekleşmiş ve şeyler sürekli değişme halindeymiş... Evren ateşten doğar ve sonsuzluk içinde sürekli değişerek belirli dönemlerde tekrar ateşe karışıp yok olurmuş. Ama bu kadere göre gerçekleşmiş. (...) O yüzden <Şeylerde> bulunanlar her zaman aynıdırlar: Canlı ve ölü, uyanık ve uyuyan, genç ve yaşlı. Çünkü biri değişerek öteki, öteki dönüşerek diğeri olur.³⁰

Her şeyin kendi karşıtına göre ateşten meydana gelmesi ve dönüp dolaşım nihayetinde tekrar ateşe dönecek olması bir kader olarak görülmektedir. Herakleitos bu kader meselesini açık biçimde şöyle dile getirir: "Her şey kadere (=fatum) göre gerçekleşir."³¹ Ona göre, karşıtlar arasında sürekli bir savaş mevcuttur ve bu savaş

---

²⁶ Capelle, Wilhelm, a. g. e., s. 103-104.

²⁷ A.g.e., s. 114.

²⁸ A.g.e., s. 113.

²⁹ A.g.e., s. 105.

³⁰ A.g.e., s. 104-105.

³¹ A.g.e., s. 105.

neticesinde her şey meydana gelmektedir. Bu felsefede savaş bir yıkım olarak değil; her şeyin kendisinden meydana geldiği bir olgu olarak görülür: “Savaştır her şeyin atası, her şeyin kralı; kimini tanrı yapar, kimini insan, kimini köle yapar, kimini özgür.”³² Kader de bu savaşın sonucu olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, savaş neyi doğurduysa kader de ona göre şekillenir. Stoacıların gözünde bu savaş doğanın gerektirdiğidir. Epiktetos’un yaptığı hükmümüz altında olan ve olmayan ayrımında, bu savaş ikinci kısma dâhildir. Hükmümüz altında olmadığından, başımıza gelenlere katlanmamız zorunludur. Çünkü doğa neyi uygun görmüşse doğrudur ve ne yaptığını da en iyi o bilir. Öyleyse doğanın bize uygun gördüğü kaderi olduğu gibi kabullenmemiz gerekir.

Stoanın kurucusu Zenon’a göre, ateş her şeyin kendisinden meydana geldiği yaratıcı nedendir. Kleanthes’e göre ise ateş, bir yaşamsal güç olarak evrene yayılmış doğal ısıdır ve ona göre büyük tutuşma ile tüm varlıklar tekrardan ateşe dönüşecektir.³³ Epiktetos da evrensel yangın ile ilgili “büyük yangın” ifadesini kullanarak Zeus’un büyük yangında yalnız olduğunu söylemektedir (*Söylevler*; 3.13). Bu ifadeden hareketle, Stoa’daki evrensel yangın görüşünün Herakleitos’un evrensel yangın görüşüne dayandığını söyleyebiliriz.

Herakleitos’un Stoa felsefesi üzerindeki etkisini, son dönem Stoa filozofu Marcus Aurelius’un *Düşünceler* adlı eserinde de görebiliriz. Aurelius, zamanın kaçıp gitmesi teması üzerinde durarak bu fikri Herakleitos’un her şeyin olduğu gibi durmadığı, sürekli değiştiği fikrine dayandırmaktadır.³⁴

Zamanın hızlı bir şekilde akıp gitmesi nedeniyle yapılması gerekli olan şey “an”ı yaşamaktır. Bu anı yaşamaktan kasıt, Epikuroşuların anladıkları anlamda değildir. Marcus Aurelius’un kastettiği, zamanın akması nedeniyle “an”ın değerini bilmektir, bunu da Stoacı ahlak fikirlerine dayandırarak yapmaktır.³⁵ Marcus Aurelius zamanın akıp gitmesini şöyle tanımlar: “İnsanın; daha uçarken görüp gönül verdiği bir serçenin daha ona sevdalanır sevdalanmaz, kanat çırparak gözden yitip gitmesi gibi.”³⁶

³² Capelle, Wilhelm, a. g. e., s. 101.

³³ Molacı, Melike, “*Stoa Fiziği*”, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 151.

³⁴ Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (çev. Medar Atıcı), İletişim yayınları, İstanbul, 2020, s. 105.

³⁵ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, (çev. Şadan Karadeniz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 19.

³⁶ A.g.e., s. 85.

Marcus Aurelius, *Düşünceler*'de, her şeyin sürekli bir akış içerisinde olmasını “akan ırmak” ya da “akan madde” imgesi ile açıklamaktadır. Bu imgeyi Herakleitos'a atfedilen “Panta rei” (Yun. “her şey akar”) sözünden esinlenerek söylediği düşünülebilir.³⁷ Herakleitos, “insan ömrü bir an sürer, özümüz artsız aralıksız bir akıştır”³⁸ diyor. Buradan Marcus Aurelius'un, ölümü kayıtsız kalınası bir mesele olarak gördüğünü anlayabiliriz. Aurelius'a göre, temel mesele içimizdeki ruhu korumaktır. Bu Stoacı görüşünü “akan ırmak” imgesini kullanarak güçlendirmek istediği anlaşılıyor:

Kimi şeyler doğma, kimileriye ölme telâşında; doğmakta olan şeyin bir parçası şimdiden ölüyor, ya da çoktan öldü bile; ama bu sonsuz akış ve dönüşüm dünyayı sürekli olarak yeniler, tıpkı artsız aralıksız akıp giden zaman ırmağının sonsuzluğu yenilemesi gibi.³⁹

Jean Brun, zamanın akıp gitmesi gerçeğinden hareketle, Marcus Aurelius'un düşüncesini şu şekilde yorumlamaktadır:

... Şatafat, şehvet şan, hep boş şeylerdir ve küçümsenmeyi hak eder; ölüm, doğanın bir işlemidir, dolayısıyla ondan kaygı duymamalıyız, doğaya yararlıdır, çünkü kendisinden başka şeylerin doğacağı bir çözüştür.⁴⁰

Aurelius, sonradan gelenler ile önceden gelenlerin karşılıklı ve sıkı sıkıya birbirine bağlı olduğunu düşünür. Gerçeklikten gelen olgular birbirinden bağımsız, basit bir şekilde sıralı olarak meydana gelmemektedir. Olgular mantıksal bir şekilde meydana gelir. Önce gelen sonradan gelenin daima sonucudur. Bu düşüncesini desteklemek için de Herakleitos'a başvurur ve şöyle söyler: “Toprağın ölümü suyun doğuşu; suyun ölümü havanın doğuşu; havanın ölümü ateşin doğuşudur ve bunun tersi.”⁴¹ Evrende bir uyumsuzluk yoktur ve mantıksallık hâkimdir. Çünkü evren akıl sahibidir. Bu yüzden de insanın, evreni yöneten bu akılla sürekli uyumsuzluk içerisine girmemesi gerekir:

---

³⁷ Marcus Aurelius, a.g.e., s. 20-21.

³⁸ A.g.e., s. 45.

³⁹ A.g.e., s. 85.

⁴⁰ Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (çev. Medar Atıcı), İletişim yayınları, İstanbul, 2020, s. 107

⁴¹ Marcus Aurelius, a.g.e., s. 66-67.

İnsanlar her gün karşılaştıkları halde çoğu olayları kendilerine yabancı gibi görmeye alışkındırlar; bundan ötürü uykudaymışız gibi davranmamalı ve konuşmamalıyız; çünkü uykuda da sanki düşünüyor, konuşuyormuşuz gibi geliyor bize; yani çocukların ana babalarına davrandıkları gibi davranmamalıyız; bize ne öğretiliyorsa onu o şekilde yapmamalıyız.⁴²

Ruhun ölümsüzlüğüne de değinen Herakleitos'a göre ruh bedenden ayrıldıktan sonra evrenin ruhuna karışmakta, yani akrabasına geri dönmektedir.⁴³ Bilindiği üzere Stoa felsefesinde de ruhun ölümsüz olduğu ve ölümden sonra evrenin ruhuna karıştığı kabul edilir.

Herakleitos'un tanrılar ile ilgili bir başka düşüncesi de onun Tanrıların insanlara benzetilmemesi gerektiği düşüncesidir. Bu konuda ise şunu ifade etmektedir:

Kana bulanarak günahtan arınmaya uğraşıyorlar boşuna; tıpkı pislige bulaşan birinin kendini pislikte temizlemek istemesi gibi! Böyle bir şey yaparken görenler onu mutlaka deli sanırdı. Üstelik yakarıyorlar tanrı heykellerine, ölü duvarlarla konuşmak isteyen biri gibi. Tanrılarla yarı tanrıların özünü tanımıyor hiçbiri.⁴⁴

1.2. Sokrates

Sokrates'in hayatı ile ilgili bilgiler genellikle üç kaynağa dayandırılmaktadır. Bu kaynaklar Sokrates ile aynı dönemde yaşamış olan, kendisini yakından tanıma fırsatı bulmuş öğrencileri Platon ile Ksenophon ve dönemin komedyacı Aristophanes'tir. Ama Aristophanes'in *Bulutlar*'ında Sokrates hakkında alaycı ve abartılı bir dille bahsedildiğinden, yaşamına dair bilgilerin çarpıtılmış ve abartılmış olabileceği düşünülür.⁴⁵ Dolayısıyla bu esere, birincil tanıklığa dayanmasına rağmen genellikle şüphe ile yaklaşılır. Bu çalışmada da aynı yaklaşım benimsenerek *Bulutlar*'ın Sokrates tarifine değinilmemiş, ağırlıklı olarak Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar* adlı eseri ve Platon'un diyaloglarından yararlanılmıştır.

⁴² Marcus Aurelius, a.g.e., s. 66-67.

⁴³ Capelle, Wilhelm, a.g.e., s. 108.

⁴⁴ A.g.e., s. 103.

⁴⁵ Kılınç, Doğan Barış, "Sokrates", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, ed. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 286.

Sokrates doğa ile ilgilenen bir filozof olmamıştır. Ona göre insan, tanrıların bu evreni nasıl düzenlediğiyle ilgilenmemelidir. İnsan istese de bu sırlara erişemez. Çünkü tanrılar her şeyin ortaya çıkmasını istemedikleri gibi, ısrarla bunların peşine düşenlerden de hoşlanmazlar. Bu nedenle Sokrates Anaksagoras'ın tanrıların düzenlediği doğayı açıklamasının bir delilik olduğunu ifade eder.⁴⁶ Sokrates'in ilgilendiği meseleler insan olmak ile ilgili meselelerdir. Konuşmalarında daha çok tanrının yolunda erdemli bir yaşam sürmenin yollarını araştırmıştır.

Sokrates, gerek sorgulayıcı yaşamı gerekse fikirlerinden vazgeçmemek uğruna efsanevi ölümüyle, dolayısıyla tanrıya olan güçlü inancıyla Kinikler ve Stoacılar için ideal bir insan modelidir. Özellikle Epiktetos'un nazarında, gelmiş geçmiş en bilge insanlar arasındadır ve *Söylevler*'de Sokrates'ten sık sık ve hayranlıkla bahseder. Kendi öğrencilerine verdiği öğütlerde Sokrates'in yaşamından, sohbetlerinden alıntılar yapması bize Sokrates'in Epiktetos'un fikirleri üzerinde ne derece etkisi olduğunu göstermektedir. Sokrates'in yaşam tarzı, tanrı, ölüm ve ölüm ötesi inancı ile Epiktetos'un yaşam tarzı, inançları ve fikirleri –özellikle de tanrı fikirleri– sayısız ortak noktada buluşurlar.

Seçil Özdemir, Stoacıları ve Sokrates'i şu şekilde birbirleriyle ilişkilendirir:

Stoacıların, ilk başta Kiniklerin etkisi altında öğretilerini biçimlendirmeye başladıklarını söyleyebilmek söz konusu olsa da onlar için her zaman Sokrates'in görüşleri öncelikli olmuştur. Onun yargılama sırasındaki vaziyet alışı, kaçmayı reddetmesi, ölüme boyun eğişi, adalet dışı işlerle uğraşıp eylemde bulunanın karşısındakinden ziyade her zaman kendisine daha çok zarar vereceğini açık bir şekilde ortaya koyması, sıcak ve soğuğa aldırış etmeyişi, yaşamında hep sadeliği ve makulu tercih etmesi, Stoacı öğretiye tamamen uymaktadır. Stoacılar Sokrates'i yüksek ahlaki davranış örneğinin ideali olarak benimsemiş olmakla kalmayıp onun insanın ruhunun özünü teşkil eden şeyin akıl olduğunu öne sürdüğü teziyle de harmanlamışlardır.⁴⁷

Bilindiği üzere Sokrates gençleri yoldan çıkarmakla, yeni tanrılar icat etmekle ve eski tanrılara inanmamakla suçlanmış suçlayıcıları Anytos ve Meletos'un şikâyeti üzerine mahkemeye çıkarılmış (*Savunma*; 24b-c); yargılama neticesinde suçsuz olduğu halde ölüme mahkûm edilmişti (*Savunma*; 41d-42a).

⁴⁶ Ksenophon, *Sokrates'ten Anılar*, (çev. Candan Şentuna), Türk Tarih kurumu yayınları, Ankara 1994, s. 109.

⁴⁷ Özdemir, Seçil, "Erken ve Orta Dönem Stoa Felsefesinde Doğa", *Physis'ten Naturaya İlkçağda Doğa*, edt. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 441.

Ama Sokrates'in mahkemede iddia edilenlerin aksine tanrı tanımaz biri olmadığı anlaşılmaktadır. Ksenophon *Sokrates'ten Anılar*'da Sokrates'in tanrılar için kurban kestiğini ve sık sık kâhine danıştığını aktarır. Sokrates'in yeni tanrılar icat etmekle suçlanmasının nedenini de kendisine bir *daimonion*'un yol gösterdiğini söylemesine bağlar.⁴⁸ Sokrates'in aslında tanrılara inanan biri olduğunu söyleyerek⁴⁹ şunu aktarır: “*O kadar dindar bir insandı ki, tanrıların görüşünü almadan hiçbir şey yapmazdı.*”⁵⁰ Mahkemede de Atinalılara seslenerek tanrıların varlığına kendisini suçlayan herkesten daha fazla inandığını söylemiştir (*Savunma*; 35d).

Epiktetos, insanları tanrının varlığına inanmaları ve inanmamaları bakımından beş gruba ayırır ve Sokrates'i beşinci grupta sayar. Buna göre, kimi insanlar tanrıların varlığına inanmazlar; kimileri onların varlığına inanır ancak dünyadaki hadiselerle ilgilenmediklerini ya da bunları umursamadıklarını düşünürler; kimileri tanrıların varlığına inanır ve sadece tanrısal işlerle uğraştıklarını düşünürler; dördüncü gruptakiler tanrıların hem var olduklarına hem de yerdeki ve göklerdeki olaylara karıştıklarına, ama bayağı işlere müdahale etmediklerine inanırlar. Sokrates'in ise beşinci grupta yer aldığını söyler; buna göre Sokrates tanrıların varlığına inanmış, tanrıların her şeyi bildiğini söylemiştir ve bunu Sokrates'in tanrıya olan şu yakarışından da anlamamız mümkündür: “*Senin bilgin dâhilinde olmayan hiçbir davranışta bulunamam!*” (*Söylevler*; 1.12) Ksenophon da Epiktetos'la benzer biçimde şunları yazar:

“Sokrates ise tanrıların her şeyi, konuşmalarını, yapılanları, sessizce alınan kararları bildiklerini, her yerde hazır olduklarını, insanlara bütün insanlık konularında işaret gönderdiklerini düşünüyordu.”⁵¹

Bu konuda, Sokrates'in inançsızlıkla suçlanmasında etkili olduğunu anladığımız “*daimonion*” fikrine ayrıca değinmek gerekir. Sokrates mahkemede çocukluğundan beri duyduğu bir iç sestən bahseder ve bu iç sesin tanrılara özgü ilahi bir ses olduğunu söyler.

---

⁴⁸ Ksenophon, a.g.e., s. 12.

⁴⁹ A.g.e., s. 26.

⁵⁰ A.g.e., s. 112.

⁵¹ A.g.e., s. 15.

Anlattığına göre bu *daimonion* bazen bazı şeyleri yapmak istediğinde kendisini yapmaması yönünde ikna eden ve bununla birlikte herhangi bir şeyi yapması için hiçbir şekilde teşvikte bulunmayan bir şeydir. Örneğin siyasetle ilgilenmesini engelleyen şeyin de bu *daimonion* olduğunu belirtir (*Savunma*; 31d). Ayrıca bu ilahi varlığın tanrı ya da tanrıların çocuğu olduğunu söyler (*Savunma*; 27d). Sokrates'e göre kendisine verilen bu yetenek şimdiye dek kendisini pek çok yanlıştan döndürmüştür. Söylediğine göre, mahkemede yaptığı savunma boyunca da bu *daimonion*, söylediklerinin yanlış olduğuna dair hiçbir uyarıda bulunmamıştır; eğer mahkemede söyledikleri yanlış olsaydı, *daimonion* buna mutlaka engel olacaktı. Demek ki mahkeme huzurunda söylediği hiçbir şey yanlış değildi ve olması gereken de buydu. *Daimonion*'un uyarıda bulunmaması ona başkalarınca felaket olarak algılanabilecek ölümün, kendisi için iyi bir son olduğunu göstermiştir (*Savunma*; 40a-c). Görüldüğü gibi, Sokrates bu varlıktan tanrılardan söz eder gibi söz etmektedir. Bununla beraber *daimonion* onun kent tanrıları yerine koyduğu yeni bir tanrı değildir; bu bir iç sestir, bir bakıma tanrının sesidir. Bunun, kendisine neyin doğru neyin yanlış olduğu kararını dosdoğru verdiren ilahi bir lütf olduğu inancındadır.

Sokrates'in *daimonion*'dan söz etmenin tanrılardan söz etmekle aynı anlama geldiği görüşüne Epiktetos'un da katıldığını görmekteyiz. Epiktetos bu konuyla ilgili *Söylevler*'de, Sokrates'in mahkemedeki savunması esnasında Anitos ile olan diyalogunu şu şekilde aktarır:

“–Söyle ey Anitos, tanrıya inanmadığımı nasıl söyleyebiliyorsun? *Daimonlar* sence nedirler? Tanrıların çocukları, yani insanlarla tanrıların karışımı bir şey değiller mi?” Anitos bunu onaylayınca, o da şöyle sordu: “O hâlde katırların varlığına inanıp da eşeklerin varlığını inkâr edecek biri var mıdır sence?” (*Söylevler*, 2.5.18)

Epiktetos'a göre de Sokrates *daimon*'lara inandığını her seferinde söylemesiyle aslında tanrılara inandığını ispatlamıştır. Bu varlıklara inanmak yeni tanrılar icat etmek değildir. Epiktetos'un kendisi de *daimon*'lara inanır. Onlarla ilgili başka bir sohbetinde Zeus'un insanlara göz kulak olması için onları birer gözcü olarak görevlendirdiğini söyler. Epiktetos'a göre her insanın yanında ona eşlik eden bir *daimon* vardır (*Söylevler*, 1.14). Hem Epiktetos'un hem de Sokrates'in bu *daimon*'dan anladıkları şeyin, insanların

yapıp ettiklerini kaydeden cin ya da melek türünden bir varlık olabileceğini başka diyaloglardan da bazı işaretler yardımıyla düşünmemiz mümkündür. Bunlar insanlar ve tanrılar arasında haber getirip götüren, bazen de insanları kötülüklerden koruyan ilahi varlıklar olabilirdi. Platon'un *Phaidon* diyalogunda, Sokrates, insana yaşamı boyunca eşlik eden *daimon*'un, ölümden sonra onun bedenden arınmış ruhunu yargılanmak üzere toplanma yerine götürdüğünü söyler (*Phaidon*; 107d-e).

Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar*'ında anlattığına göre, Sokrates tanrılara inanmakla kalmamış, bu tanrıların varlığını çevresindekilere de ispatlamaya gayret etmiştir. Sokrates, Aristodemos'la geçen bir diyalogda, onun tanrılara kurban kesmediğini, kâhinlere danışmadığını, danışanlarla da alay ettiğini fark edince Aristodemos'a tanrıların var olduğunu kanıtlamaya çalışır. Diyalogda geçenleri kısaca özetlemek gerekirse, Sokrates insan bedenindeki uyum ve mükemmelliğin, evrendeki muazzam yapıyı ve işleyişi tanrının varlığına ispat olarak gösterir. Mesela göz zayıfladığında göz kapaklarının onu örtmesi, yorgun düştüğünde ya da rüzgarın zarar vermemesi için göz kapaklarının kendiliğinden kapanması, kirpiklerin dizilişi ve işlevi, terin göze girmemesi için gözün üst kısmına kaşların yerleştirilmesi, kulakların tüm sesleri alması ama dolmaması, öndeki dişlerin kesici olması ve azı dişlerinin de öndeki dişlerin kestiği yiyecekleri çiğnemesi gibi vücuttaki tüm uzuvların birbirleriyle uyumlu ve kusursuz şekilde yaratılmış olmasının rastlantı sonucu olamayacağını söyler. Evrendeki ve canlıların bedenindeki bu kusursuz uyum, onları zekâ sahibi, canlı bir varlığın önceden düşünerek yarattığını gösterir. Bu sınırsız ve büyük evren bir akıl olmadan kendiliğinden düzenlenmiş olamaz. Tanrı aynı şekilde insanlara çocuk yapma güdüsünü ve annelere çocuklarını yetiştirme sevgisini, içimizdeki yaşama arzusunu ve ölüm korkusunu vermiştir.⁵² Tanrıların varlığına dair aynı üslupta bir kanıtlamayı Epiktetos da dâhil olmak üzere bütün Stoacılar da görebiliriz. Onlara göre evren düzenli ve kusursuzdur; bu kusursuz düzen ve güzellik de tanrının varlığına bir kanıttır.

Epiktetos, daha önce de değindiğimiz üzere, tanrı inancı bakımından Sokrates'i beşinci grupta saymıştır. Sokrates'in inandığı tanrı her şeyi yaratmıştır ve yarattığı tüm varlıklarla ilgilenmektedir. Gökte ve yerde olan her şeye müdahale eder, buna alelade işler de dâhildir. Aynı şekilde, tanrı insanı başıboş bırakmayıp insanın tüm yapıp

---

⁵² Ksenophon, a.g.e., s. 29-30.

ettiklerini de takip eder. Yeri geldiğinde insanı yapmak isteyebileceği kimi eylemlerinden de vazgeçirir. Bu bakımdan *daimonion* ve *daimon*'lar, tanrının var olduğunu ve bizim yapıp ettiklerimizi de her zaman gözettiğini kanıtlamaktadır.

Epiktetos'un mükemmel bilgisi Sokrates olduğuna göre, onun mükemmel tanrı inancı da bunu gerektirmektedir. Tanrı vardır ve yarattıklarından ayrı değildir; aksine yarattıklarıyla içe içe ve onlarla ilgilenmektedirler. Sokrates'e göre tanrı bizlere pek çok armağanlar verdiği gibi, gereksinimlerimizin birçoğunu da karşılamaktadır. Bu İbrahimi dinlerde olduğu gibi kadir-i mutlak yani her şeye gücü yeten bir tanrıdır. Mesela dinlenmemiz için geceyi vermiştir. Güneş doğduğunda günümüz aydınlanır ve her şey bize görünür olur. Beslenmemiz için bize topraktan besin sağlar ve mevsimleri de buna göre düzenler. İhtiyacımız olan pek çok besini damak zevkimize göre çeşit çeşit yaratmıştır. Tanrılar bol bol su da vermiştir. Soğukta ve karanlıkta ihtiyacımızı görsün diye ateşi vermiştir. Bunlar bile tanrıların insanları ne kadar çok sevdiklerini gösterir. Pek çok canlıyı da insan için yaratmışlardır. Bizler birçok hayvandan ve bitki çeşitlerinden yararlanırız. Hayvanların gücünden, etinden, sütünden yararlanırız. Tüm bunların yanında bizi bu nimetlerden yararlanmamızı sağlayan duyularla donatmış, duyulduğumuz bu şeyleri anlayalım, düşünelim diye de bize akıl vermiştir. Ayrıca iyilikleri başkalarına öğretelim, yasalar kuralım, bir arada yaşayarak paylaşalım diye bize konuşma yetisi de vermiştir. Yani tanrılar her bakımdan insanlarla ilgilenmekte ve onların iyiliğini düşünmektedirler. Hatta gelecekle ilgili yararlı şeyleri anlamakta yetersiz kaldığımız zaman da kehanet aracılığıyla bizim yardımımıza koşarlar.⁵³

Sokrates'in bu kehanet düşüncesi de Epiktetos'un tanrı anlayışını kavramamızda bizim için büyük öneme sahiptir. Sokrates kehanetten bahsetmiş ve doğruluğunu kanıtlamaya çalışmıştı. Atinalıların güvendiği ve saygın kabul ettiği Khairephon bir gün Delphoi kâhinine Sokrates'ten daha bilge biri olup olmadığını sormuştu. Kâhin ona Sokrates'ten daha bilge biri olmadığını söylemiş, bunu öğrenen Sokrates ise bu kehaneti doğrulama gereği duymuştu. Nitekim Sokrates kendisini bilge kabul etmiyordu, ama tanrının da ne demek istediğini anlamaya çalışıyordu. Böylelikle kendisinden daha bilge olduğunu düşünen insanları sorgulamaya başladı. Ancak sorguladığı kişilerin aslında kendilerini gösterdikleri gibi bilge olmadıkları bir bir ortaya çıkıyordu.

---

⁵³ Ksenophon, a.g.e., s. 96-98.

Sokrates'e göre bilgelik, özetle söylemek gerekirse, neyi bilmediğini bilmektir. Buna karşılık, kendilerini bilge sananlar bilmedikleri konularda da bilgili olduklarını savunuyorlardı. Sokrates'in buradan vardığı sonuca göre, tanrı onu birilerini sorguya çeksün diye görevlendirilmişti. Bilge olduğunu sananların bilge olmadıklarını ortaya çıkardıkça tanrının haklı olduğunu ispatlıyordu (*Savunma*; 20e-22a). Bizim araştırmamız bağlamında bütün bunlardan anlamamız gereken ilk şey, Sokrates'in kendisini tanrının hizmetine adanmış olduğudur. Ona göre tanrı, insanı başıboş şekilde, amaçsız yaşayıp ölmesi için yaratmadığı gibi, Sokrates'i de hayatta olduğu sürece kendisine hizmet etsün diye görevlendirmiştir. Ona göre tanrıya hizmet felsefe yapmaktır. Savunmasında da yargıçlara tanrının kendisini felsefe yapması, başka insanları ve kendisini incelemesi için görevlendirdiğini söylemektedir (*Savunma*; 28e-29a). Bununla ilgili sözleri şöyledir:

Nefes aldığım ve gücüm yettiği sürece felsefe yapmaktan, nasihat vermektan ve size her rastladığımda gerçekleri göstermekten hiç vazgeçmeyecek, size söylemeye alışkın olduğum şeyleri söyleyeceğim. (*Savunma*; 29d)

Epiktetos'a göre, Sokrates kendi doğasına uygun olanı yapmıştır. Çünkü yaşayan bütün cinsler arasında, üstün olanlar vardır. Köpeklerin, sığırların, atların ve arıların içlerinde üstün özellikleri ile öne çıkanlar vardır. Aynı şekilde insanlar arasında da diğerlerinden daha üstün olanlar vardır. Böyle birineyse “sen de kimsin?” diye sormak anlamsızdır; oysa cevap olarak şöyle diyecektir: “Ben elbisenin üzerindeki eflatun gibiyim; benden ötekiler gibi olmamı bekleme ve beni ötekilerden ayıran doğamı suçlamaya kalkışma.” (*Söylevler*, 3.1.23)

İnsanı üstün kılan yanı, aklını doğru kullanmasıdır. Her insanda akıl vardır. Ancak akıl bazen bedene has dünyevi ve geçici haz ve ihtirasların boyunduruğuna girer. Tanrı ise insandan aklını doğru kullanılmasını bekler; onun haz ve ihtiraslardan arınmasını ister. Akıl doğası gereği tanrısalıdır ve insana bir armağandır. Aklını doğru kullanan insan dünyevi her şeyin gelip geçici olduğunu, hükmümüz altında olmadığını bilir. Sokrates aklını kullanıp kehanetin peşinden giderek aslında tanrıya hizmet etme yolunu seçmiştir.

Tanrıya hizmet eden insanlar, mutluluğu rahatta ve servette aramayacaklardır. Hiçbir şeye gereksinim duymamak tanrıların bir özelliği olduğuna göre, az şeye

gereksinim duyan insanlar tanrıya en yakın olanlardır.⁵⁴ Sokrates mal mülke önem veren biri değildi. Hatta karısını ve çocuklarını bile kendine ait görmemişti. Epiktetos Sokrates'in bu tutumu hakkında şunları söyler:

Hem karısı hem de çocukları vardı, ama hiçbirinin kendisine ait olduğunu düşünmüyordu; bir ülkesi, dostları, dostlukları vardı, ama hepsine de nasıl ve hangi düşüncelerle sahip olması gerekiyorsa o şekilde sahip olmuştu. (*Söylevler*, 4.1.)

Az şeye ihtiyaç duyma arayışı, Stoa filozoflarının geneli gibi Epiktetos'un da bir özelliğidir. Bunu, kapısının girişine asmak için aldığı fenerin çalındığını anlattığı hikâyede çok açık biçimde anlatır. Fenerinin çalınmasına hiç üzülmemiştir; ona göre insan ancak kendine ait olanı yitirebilir (*Söylevler*, 1.18).

Sokrates'in de tıpkı Kinikler ve Stoacılar gibi, ölümden korkmadığını ve ölümü doğal bir süreç kabul ettiğini, onun doğal bir zorunluluk olduğunu düşündüğü görülür. Her canlı, doğası gereği, vakti geldiğinde kendinden sonrakilere yer açmak için ölmelidir. Doğal olan hiçbir şeyde ise kötülük aramamak gerekir. *Phaidon*'da Sokrates Kebes'e hayatta olandan ölümün doğduğunu, ölü olanlardan da canlıların, hayatın doğduğunu söyler (*Phaidon*; 71d-72a).

Sokrates'in ölüme mahkûm edilmeyi hayli olağan kabul etme tavrını Kinik Diogenes'in de sergilediğini görürüz. Perdikkas Diogenes'in ayağına gelmesi için tehdit edip öldüreceğini söylediğinde, Diogenes ölümden korkmadığını ve kendisini bir domuz böceğinin ya da bir örümceğin de öldürebileceğini söylemiştir.⁵⁵ Epiktetos, Sokrates'ten aktararak, insanlardaki ölüm korkusunun “bilmediği bir şeyi bildiğini sanmak”tan kaynaklandığını söyler. Esasında ölüm rahatsız edici değildir. İnsanları rahatsız eden şey o şey hakkındaki düşünceleridir.(Epiktetos, 2019: 3) Sokrates de böyle, ölümden korkmak şöyle dursun, onun iyi olduğunu düşünmüştür. Ona göre ölüm sadece bir değişimdir, ruhun başka bir yere göç etmesidir. Hatta Sokrates kurtuluşun ancak ölmekle elde edilebileceğini düşünmüştür. Ruhunun Hades'e ulaşacağını ve orada gerçek

⁵⁴ Ksenophon, a.g.e., s. 34.

⁵⁵ Laertios, Diogenes, “*Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*”, (çev. Candan Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 269-270.

yargıçlar Minoas, Aikos, Radamanthys, Triptolemos gibi tanrılar ile buluşacağını söyler, öte dünyadakilerin buradakilerden daha mutlu bir yaşam sürdürdüklerini düşünür (*Savunma*; 40c-41c). *Phaidon*'da da buna paralel biçimde, ölüp göç ettikten sonra buradakilerden daha iyi insanlarla karşılaşacağını umut ettiğini söyler. Öleceği için kimseye kızmadığını, hayatını felsefeye adayan birinin asla cesaretinin kırılmaması gerektiğini ve öldükten sonra büyük nimetlere kavuşacağını umduğunu, ölümün gayet doğal bir şey olduğunu, ölümün bedenden kurtulmaktan başka bir şey olmadığını söyler (*Phaidon*; 63b-64c). İnsan ona göre zaten bütün ömrünü ölecekmiş gibi yaşamalıdır, filozofların ölmeye idmanlı olmaları gerekir. Bütün insanlar içinde ölümden en az korkanlar da filozoflar olmalıdır. Ölümden korkanlarsa bedene aşık olanlardır (*Phaidon*; 67d-68b).

Epiktetos'a göre Sokrates fikirlerini ölümü pahasına da olsa savunmuş ve tanrının yolundan hiç sapmamıştı. Sokrates'in Anitos ve Meletos'a "beni öldürebilirler ama bana asla zarar veremezler" dediğini, devamında "Tanrı'yı ne hoşnut edecekse, o olsun." Diye dua ettiğini aktarırken bunu kanıtlamaya çalışır (*Söylevler*, 1.29). İçindeki *daimon*'un Sokrates'e mahkemede söyleyeceklerinden vazgeçmesi yönünde bir uyarıda bulunmaması, tanrının onu yanına geri çağırdığına dair bir dönüş işaretidir. Bu, tanrıların, Sokrates'in bile isteye ölümü tercih etmesinin daha hayırlı bir iş olacağını düşündüklerini gösterir. Çünkü Sokrates'e verilen dünyadaki yaşam süresi artık dolmuştur. *Kriton*'un daha başında Kriton Delos'tan geminin bugün gelmesi durumunda infazın yarın gerçekleşeceğini söylediğinde, Sokrates soğukkanlılıkla şöyle der: "Hayırlısıyla Kriton, tanrıların arzusu bu yöndeysse, öyle olsun." (*Kriton*; 43d)

Sokrates'in bu tavrını saf ve incinmez olduğuna ve bilgece bir davranış sergilediğine yoran George Stock, Sokrates ve Stoacıların aynı tutuma sahip olduklarına şu sözlerle vurgu yapar:

Bilge, kimseye zarar vermez ve kimsenin zararına uğramaz. Çünkü Sokrates gibi Stoacılar da, iyi bir insana ondan kötü birinin fenalık etmesinin tanrısal yasa tarafından yasaklandığına inanırlar. Bilgeye vereceğimiz zarar, güneşe vereceğimizden daha fazla olamaz; o, dünyamıza doğsa da aslında bu dünyadan değildir. Onun iradesinde hiçbir kötülük bulunmadığı için onu etkilemek de bir o kadar imkânsızdır. Dahası kötülüğün ötesinde olan bilge aşağılamalara da kayıtsızdır.⁵⁶

---

⁵⁶ Stock, George, a.g.e., s. 64.

Epiktetos da herkesin Sokrates'i örnek alıp onun gibi davranışlar sergilemesi gerektiğini düşünür. Şunu söyler öğrencilerine: “Henüz bir Sokrates değilsen bile, Sokrates olmayı isteyen biri gibi yaşamalısın.” (*Enkheiridion*; LI) Sokrates gibi olmak isteyen biri bedenini önemsememelidir. Bedeninin kendisine ait olmadığını kabullenmesi gerekir. Eylemlerini düşüncesizce, zayıf ve küçük hesaplar üzerinden yapmaması gerekir. Tanrı neyi ne şekilde istiyorsa ona göre davranmak doğrudur. Tanrı Sokrates'e verdiği gibi bize de bir dönüş işareti verdiğinde, her şeyin sahibi olan o işaretçiye boyun eğmek gerekir (*Söylevler*, 1.29). Sokrates gibi Epiktetos'un da tanrıya şu şekilde yakardığını görürüz:

Bana vereceğin bir görevi terk etmektense, tıpkı Sokrates'in dediği gibi, o görev uğrunda bin defa ölmeyi yeğlerim. Nerede yaşamamı istiyorsun? Roma, Atina, Thebai ya da Giara. Nerede olursam olayım, beni hatırlaman yeterli. Dilersen insanların doğaya uygun yaşamalarına elverişli olmayan bir yere bile gönder; sana itaatsizlik edip ölmeyecek; geri dönmem için bana vereceğin işareti bekleyeceğim (*Söylevler*, 3.24).

Bu sözler, Epiktetos'un Sokrates'i örnek alarak onun gibi kendisini tanrıya kayıtsız şartsız adanmış, tanrıdan geri dönüş işareti bekleyen biri olduğunu gösterir. Sokrates'in bile isteye ölüme gitmesi Epiktetos'un bakış açısıyla tanrıya teslimiyetin eksiksiz bir örneğidir. İnsan tanrının kendisine verdiği rolü en iyi şekilde sonuna kadar icra etmelidir. Epiktetos'a göre bunu en iyi şekilde Sokrates yapmıştır. Bir sohbetinde Sokrates'in ağzından şöyle der:

Komutanınız size bir görev verdiğinde layıkıyla yerine getirmek gerektiğini düşünüyor ve o görevi terk edeceğinize bin defa ölmeyi tercih ediyorsunuz; böyleyken tanrının verdiği görevi ve koyduğu kuralları terk etmem gerektiğini söylüyorsunuz (*Söylevler*, 1.9).

Sokrates'in ölümden korkmaması, doğaya ilişkin düşüncelerinin yanında güçlü bir ölüm ötesi yaşam inancına sahip olmasıyla da ilgilidir. Sokrates'e göre yeniden doğuş vardır, canlılar ölümlerden doğar ve ölümlerin ruhları da asla yok olmaz. İyi ruhları iyi, kötü ruhları da kötü bir talih beklemektedir (*Phaidon*; 72d).

Ona göre ruhlar zaten daha önceden de vardı; insan bedenine yerleşmeden önce bedenlerden ayrı olarak varlıklarını sürdürmekteydiler ve düşünme yetilerine de sahiptiler (*Phaidon*; 76c). Öldükten sonra ruh göçüne inandığını ve ruhları da iyi ve kötü diye ayırdığını da görebiliriz. Ona göre iyi ruhlar kendilerine yakışan yüksek, arınmış yerlere, Hades'e, kendisi gibi iyi ve bilge olan tanrıların yanına giderler:

Bedenlerinden tamamen ayrılamayarak görünürle ilişkisini kesemeyen ruhlar, hayaletler gibi, gölgeler ve yanlısamalar gibi mezarlarla anıtların arasında dolaşır dururlar... Sağda solda dolaşan bu ruhlar iyilerin değil, kötü yaşadıkları bir önceki hayatlarının cezasını çeken kötülerin ruhlarıdır. Peşlerinden gelenin, yani bedeninin arzuları, tekrar bir bedenle birleşmelerini sağlayana kadar dolanmaya devam ederler. (*Phaidon*; 81c-e)

Kötü ruhlar asla arınamazlar, bedenle bir olmaktan kurtulamazlar. Döngüleri sürekli devam eder ve bir bedenden diğerine sürekli geçiş yaparlar. Öldükten sonra “birer örnek vermek gerekirse oburluğa, şehvete ve içkiye meraklıların, tutkularını gemlemeyi başaramayanların ruhları, eşek ve benzeri hayvanların bedenlerine girer.” (*Phaidon*; 81e)

Sokrates'in felsefi tavrının, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında yer yer değineceğimiz bir Helenistik dönem tavrı olan “dünya vatandaşlığı” fikrine de yakın olduğunu söylemek mümkündür. İsmi konulmasa da bu fikrin öncü işaretlerine Kiniklerin bazı fragmanlarında rastlarız. Sonrasında Stoacılar tarafından adı koyulmuş ve daha kuvvetli bir şekilde dile getirilmiştir. Kiniklerde ve Stoacılar da “dünya vatandaşlığı” fikrinin oluşmasında Sokrates'in önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim bu fikir, Sokrates'ten Stoacılar kadar hep tanrı anlayışıyla ilişkilendirilmiştir. Yukarıda değindiğimiz *Phaidon* bahsi gösterir ki, evren Sokrates'e göre tüm insanların ortak vatanıdır. Akli başında bir insan doğduğu yerden başka bir yere gittiğinde bunu sürgün olarak değerlendirmemelidir. Mutluluk ya da mutsuzluk belli bir şehre bağlanmakla ilgili değildir. İnsan mutluluğu da mutsuzluğu da kendisine bağlamalıdır. Akıllı insan yeryüzünde kendisini ve diğer insanları yeryüzünün bir vatandaşı olarak görür. Bu

duruma düşen Diogenes için sürgün bir nimet olmuş ve böylece sıradan bir vatandaş olmaktan kurtulmuştur. Sinop'ta boş boş oturmayıp Atina'ya gelerek filozof olmuştur.⁵⁷

Sokrates, Kinikler ve Stoacılara göre tanrı her yerdedir. Dünyanın bütünü bir kenttir. Vatan denilen şey sınırları olan belirli bir ülke değildir, vatan her yerdir. Tanrı her şeyi yaratarak, kendinden öz katarak bütün insanları birbirine akraba ve dost kılmıştır. Dolayısıyla tüm insanları birer yurttaş, eş, dost ve akraba olarak görmek gerekir.

1.3. Kinikler

1.3.1. Antisthenes

Kinik felsefenin kurucusu kabul edilen Antisthenes MÖ 455-445 tarihleri arasında dünyaya geldi.⁵⁸ Babası Atinalı, annesi ise Trakyalıydı. Bu yüzden de saf kan Atinalı olmadığı söylenerek her fırsatta kendisiyle alay edildi. Annesinin Trakyalı olmasından dolayı kendisiyle alay edenlere tanrıların annesinin de Ida Dağı'nda doğduğunu söylemiştir.⁵⁹ Antisthenes'in günümüze ulaşan fragmanlardan dünya vatandaşlığı ile ilgili fikirlere rastlamayız. Ancak annesinin Trakyalı, babasının da Atinalı olmasının Antisthenes nazarında bir önemi olmadığından hareketle, dünya vatandaşlığına benzer bir fikre sahip olduğu anlaşılabilir.

Antisthenes, Sokrates'in sadık öğrencilerinden biriydi. Sokrates'ten o kadar çok etkilenmişti ki, öğrencilerinin de Sokrates'in peşinden gitmelerini istedi.⁶⁰ Anlatılanlara göre Sokrates'i dinlemek için her gün kırk stat tırmanmış. Dayanıklılığını ve soğukkanlılığını da Sokrates'ten öğrenmiş.⁶¹ Hatta Sokrates ölürken yanında bulunan dostlarından biri de Antisthenes'miş.⁶² Sokrates'in ölümüne sebep olanlardan Anitos'un sürgüne yollanmasından ve Meletos'un da idam edilmesinden Antisthenes'in de sorumlu tutulduğu anlatılır.⁶³ Sokrates'in öğrencilerinden Platon Akademia'yı kurarken,

---

⁵⁷ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 41-42.

⁵⁸ Luck, George, *Köpeklerin Bilgeliği*, (çev. Oğuz Özügül), Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 47.

⁵⁹ Antisthenes, Diogenes, *Kinik Felsefe Fragmanları*, (çev. C. Cengiz Çevik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 3-4.

⁶⁰ A.g.e., s. 6.

⁶¹ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 252.

⁶² Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 8.

⁶³ A.g.y.

Antisthenes de “kinik” bir hayat yaşamayı tercih etmiştir.⁶⁴ Diğer Kiniklerden Diogenes ile Krates’in Sokrates’le bağ kurmalarında köprü görevi görmüştür.⁶⁵ “Antisthenes kent in temellerini atarak, Diogenes’in soğukkanlılığına, Krates’in iradesine ve Zenon’un dayanıklılığına öncülük etmiştir.”⁶⁶ Dolayısıyla hem Kiniklerin hem de Stoacıların Sokratesçi tavırlarında Antisthenes’in çok büyük etkisi olduğu düşünülebilir.

Atina’da yetmiş yaşlarındayken hastalıktan öldüğü rivayet edilir. Tam da Diogenes’in içeri girerek “Dosta ihtiyacın var mı?” diye sorduğu sırada öldüğü anlatılır. Bir gün elinde hançerle Diogenes Antisthenes’in yanına gitmiş. Antisthenes “Kim beni bu acılardan kurtaracak?” diye sorunca Diogenes hançeri göstererek “işte bu” diye cevap vermiş. Hançeri gören Antisthenes, “Acılardan dedim, yaşamdan demedim” diye karşılık vermiş.⁶⁷ Bu anekdotan anlaşılan, Epiktetos gibi Antisthenes’in de ölümün doğal yollardan gerçekleşmesinden yana olduğudur. İntihar tıpkı Epiktetos gibi Antisthenes’e göre de tercih edilmemesi gereken bir eylemdir. Epiktetos intiharla ilgili sık sık “açık kapı” analogisi yapmaktadır. Epiktetos’a göre, dünyadaki zorluklar karşısında korkak davranmamamız ve cesurca mücadele etmemiz gerekir; bununla birlikte kapının her zaman açık olduğunu söyleyerek bu hayat “oyunundan” kolayca çekilebileceğimizi de söyler (krş. *Söylevler*, 1.9, 1.24, 1.25, 2.1 vs.) Ancak tanrı intihar edenlerden yana değildir; bu çileli hayat oyununu kuralına göre, sabırlı bir şekilde ve şükrederek sonuna kadar sürdürmek ve verilen sürenin sonunda dönüş işaretine uyararak geri dönmek gerekir. Öyleyse Antisthenes’in acı karşısındaki bu sabırlı tavrı, Epiktetos’un perspektifiyle gayet uyumludur.

Antisthenes yoksul bir hayat sürmüştür. Tek bir giysisi, bir asası ve bir heybesi varmış. Diogenes kendisinden bir harmani istediğinde kendisine harmanisini ikiye katlamasını söylemiştir.⁶⁸ Sahip olduğu en değerli şeyin ne olduğu sorulduğunda: “sahip olduğum en değerli şeyin boş vakit olduğunu sürekli görüyorsunuz”⁶⁹ diye cevap vermiştir. Sokrates’le bir konuşmasında şunları söylemiştir: “...hiçbir şeyi kendime ait görmeyecek kadar çok şeyim var, yani açlık hissetmeyeceğim kadar yiyebiliyor, susuzluk

---

⁶⁴ A.g.e., s. 7.

⁶⁵ Luck, George, a.g.e., s. 47.

⁶⁶ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 256.

⁶⁷ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 4-5.

⁶⁸ A.g.e., s. 22.

⁶⁹ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 24.

çekmeyeceğim kadar içebiliyorum.”⁷⁰ Birisi ona şatafatı övünce de “Düşmanlarının çocukları şatafat içinde yaşasın”⁷¹ diye karşılık vermiştir.

Antisthenes de diğer Kinikler gibi pratik ahlaka önem veren bir filozoftur, erdemin öğretilbildiğini ve mutluluğu getirdiğini, insanın sadece Sokrates’in yaşantısında göstermiş olduğu gibi erdeme ihtiyacı olduğunu söyler. Önemli olanın, eyleme geçen ahlak olduğunu, laf ve bilginin önemli olmadığını düşünür. Bilge insan ona göre toplum içindeki insanların koyduğu yasalara göre değil; erdem ilkelerine göre hareket etmelidir.⁷²

Doğa üzerine yazdığı kitapta halkın birçok tanrısı olduğunu, doğanın ise tek bir tanrısı olduğunu söylemiştir. Ona göre farklı halklar geleneklerine göre aynı tanrıya farklı farklı birçok isim vermiştir. Hâlbuki işaret ettikleri tanrı aynı tanrıdır. Bu tüm yüceliğin yaratıcısı olan tanrıdır.⁷³ Bu fragmanda “doğa” ve “tanrı” kavramlarının bir arada geçtiğini görürüz, ancak Antisthenes’in tanrı görüşüyle ilgili günümüze ulaşan bu nadir fragmandan tanrı ve doğayı bir ve aynı varlık olarak kabul edip etmediğini anlayabilmek kolay değildir. Stoacıların tanrı ve doğa kavramlarını sık sık birbirlerinin yerine kullanmaları ve ikisini de aynı varlık olarak görmelerinde öncelikle Antisthenes’in etkisi olduğu düşünülebilir. Ancak bu fragmanda olduğu gibi bu husus net değildir.

Birisi Antisthenes’e oğlunun hangi dersleri alması gerektiği ile ilgili fikrini sorunca Antisthenes şöyle der: "Tanrılarla beraber yaşamak istiyorsa felsefe, insanlarla beraber yaşamak istiyorsa söz sanatı".⁷⁴ Bu sözlerden onun Sofistleri içnelediği anlaşılabilir. Çünkü Epiktetos gibi, filozofu tanrıya yakın gördüğü de anlaşılabilir. Çünkü Epiktetos’a göre gerçek filozof tanrıya en yakın kişidir. Tanrıya en yakın kişiler, söyledikleri ve yaptıklarıyla tanrıya benzemeye çalışanlardır. Epiktetos, sadece felsefelerini pratik hayatlarına yansıtan insanları filozof olarak kabul etmektedir. Doğrudan Antisthenes’le ilgili değil, ama bütün Kiniklerle ilgili olarak, onların “bütün varlığıyla tanrının yoldaşı olmak istedikleri” söylenebilir. Bu söz, bütün kinikler içinde Antisthenes’in de tıpkı Epiktetos’un söylediği gibi filozofların tanrıyı memnun edecek şekilde yaşamaları gerektiği düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir.

---

⁷⁰ A.g.e., s. 23.

⁷¹ A.g.e., s. 26.

⁷² A.g.e., s.28-29.

⁷³ A.g.e., s.38-39.

⁷⁴ Luck, George, A.g.e., s. 57.

1.3.2. Diogenes

MÖ 410-400 yılları arasında Karadeniz kıyısındaki Sinop'ta dünyaya gelen Diogenes birtakım suçlardan dolayı sürgüne gönderilerek Atina'ya gitti ve orada Antisthenes ile tanıştı. Bir Rivayete göre de deniz yolculuğu yaptığı esnada korsanların eline düştü ve köle olarak satıldı. Serbest kaldıktan sonra Atina'ya gitti.⁷⁵

Sürgüne gönderilesini gerektiren suçunun ne olduğuna yönelik çeşitli rivayetler vardır. Kimilerine göre Diogenes'in darphane sorumlusu babası sahte para basmış; bu nedenle baba oğul birlikte sürgün edilmişlerdir. Kimilerine göre sahte parayı basan kendisidir. Kimilerine göre ise sahte paranın basılması için başkaları tarafından ayartılmıştır; o da bunu yapıp yapmamak konusunda Delphoi kâhinine danışmış ve tanrı devletin darphanesini ona teslim etmiştir. O da farkına varmadan sahte para basmıştır. Başkaları da kendisine teslim edilen paranın değerini düşürdüğü için sürgüne gönderildiğini söyler.⁷⁶

Korsanlar tarafından kaçırılıp köle olarak satınınca, bu onursuzluğa soylu bir şekilde katlanır. Satıcısına insanları iyi yönetme becerisine sahip olduğunu söyleyerek Kseniades'i işaret eder ve kendisini ona satmasını söyler. Kseniades'in bir efendiye ihtiyacı olduğunu da ekler. Kseniades onu satın alır, evine götürür ve çocuklarının öğretmeni yapar.⁷⁷ Efendisinin yanında Diogenes kendisini asla bir köle gibi görmemiştir. Asıl Antisthenes'in kendisini özgürleştirdiğini ve kölelikten kurtardığını, bir daha asla kimse tarafından köleleştirilmediğini söylemiş.⁷⁸ Ona göre "Aslanlar bakıcılarının kölesi değildir, tersine bakıcılar aslanların kölesidir. Korkmak kölelere özgüdür ve insanlar vahşi hayvanlardan korkarlar"⁷⁹ Asıl kölelerin kendilerini midelerine, cinsel organlarına ve uykuya teslim edenler olduğunu söylemiştir.⁸⁰

İnsanların budalalıklarından dolayı mutsuz olduklarını düşünmüştür. Ona göre hazzı küçümsemek bile hazzı yaşamak için yeterlidir. İnsan hazdan ziyade hazzı

---

⁷⁵ Luck, George, A.g.e., s. 89.

⁷⁶ A.g.e., s. 90.

⁷⁷ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 51.

⁷⁸ A.g.e., s. 50.

⁷⁹ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 282.

⁸⁰ Luck, George, A.g.e., s. 150.

küçümsemekten haz almalıdır; yaşam kötü değildir, kötü yaşamak kötüdür.⁸¹ Nasıl ki köleler efendilerinin emrindeyse, kötü olanlar da tutkularının emrindedirler.⁸²

Evsiz barksızdı, avareydi. Ara sıra dilencilik yapıyor ve bir fıçıda yaşıyordu.⁸³ Bu yaşam tarzı Atinalılar tarafından pek onaylanmadı ve sevilmedi.⁸⁴ Yine de kendini yoksul olarak görmemiştir. Ona göre erdem zengin evlerde bulunmazdı; aksine serveti olanların yoksul olduklarını söylerdi.⁸⁵ Sağirlara ve körlere değil, heybesi olmayanlara sakat diyordu.⁸⁶ Zenginliğin felsefede olduğunu düşünüyordu. Hazcı Aristippos kendisine felsefeden ne kazandığını sorunca şöyle demişti: “Bir meteliğim bile yokken zengin olmayı”⁸⁷ Sıkça sunu söylerdi: “Tanrılar insanlara sade bir yaşamın araçlarını vermiştir, ancak bu gözden kaçıyor, zira insanlar ballı kek, parfüm ve benzer şeyleri arıyor.”⁸⁸

İnsanların gereksiz işlerin peşini bırakmaları ve kendilerini mutlu edecek doğanın emirlerine kulak vermeleri gerektiğini düşünüyordu. Doğanın insana gerekli olan her şeyi verdiği düşüncesinden ötürü, bir çocuğun avucuyla su içtiğini gördüğünde, “bu çocuk sadelikte beni yendi” diyerek, su içmek için yanında taşıdığı tası atmıştı.⁸⁹ Onun bu tutumundan anlaşılması gereken, doğaya uygun yaşamının sadeliği ve gösterişsizliği de gerektirdiğidir. Doğaya aykırı davranmamak gerektiğine göre, sadelikten uzaklaştıran her şeyi terk etmek gerekir. Diogenes’in kent yaşamıyla uyumsuzluğunun temelinde bu ilke yatmaktadır.

Bir gün kadın gibi giyinen birini görünce, "Utanmıyor musun? Kendini küçük düşürmeye karar vermişsin. Doğa seni erkek olarak yarattı ve sen kendini bir kadın olmaya zorluyorsun."⁹⁰ demiştir. Dolayısıyla, ona göre cinsiyetimiz, bedenimize ait kusurlarımız vs. de doğanın bize uygun görüp verdiği niteliklerdir. Epiktetos'ta aynı düşüncenin kendi sakatlığı için söz konusu olduğunu görürüz. Stoacı ve Kinik filozoflar, bedenlerindeki olumsuzluklarla ilgili olarak kaderlerini ve tanrılarını suçlamamışlardır.

---

⁸¹ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s.88.

⁸² A.g.e., s. 102.

⁸³ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 267.

⁸⁴ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 50.

⁸⁵ A.g.e., s. 99

⁸⁶ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 265.

⁸⁷ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 83

⁸⁸ A.g.e., s. 82.

⁸⁹ A.g.e. s. 74.

⁹⁰ Luck, George, A.g.e., s. 67.

Diogenes'in ve Kral Mausolos'un ruhlarının öldükten sonra bir araya gelmeleriyle aralarında geçen diyalogun canlandırıldığı bir alıntıda, Mausolos'un hayatta iken ele geçirdiği topraklardan, yakışıklı ve savaşta becerikli olduğundan, kendisi adına yapılan anıt mezarın güzelliğinden, üzerine çizilen resimlerden övünçle söz eder. Diogenes ise bunların artık geride kaldığını, artık onlara sahip olmadığını, kafataslarının ve iskeletlerininse tıpatıp aynı olduğunu, ikisinin de gözlerini ve burunlarını kaybettiğini, nihayet birbirleriyle eşitlendiklerini söyler. Bununla birlikte kendisinin Mausolos'dan daha sağlam, kıymetli ve unutulmayacak bir ömür sürdüğünü söyler.⁹¹

Mademki ölüm kaçınılmazdır, öyleyse ölümün ne şekilde geldiğinin de bir önemi yoktur. İskender'in komutanlarından Perdikkas adamlarından birini göndererek eğer yanına gelmezse öldürüleceği yönünde Diogenes'i tehdit edince, Diogenes bunun kendisi için bir öneminin olmadığını, aynı şeyi zehirli bir örümceğin de yapabileceğini söyler.⁹² Ona göre bir başkası tarafından öldürülmek ya da kendiliğinden ölmek arasında bir fark olmadığı gibi, ölümün nerede gerçekleştiğinin de bir önemi yoktur. Birisinin 'sürgünde öleceğim' diye dövünüp durduğunu gören Diogenes, 'niçin kendine eziyet ediyorsun budala? Hades'e giden yol her noktadan eşit uzaklıktadır' diye onu azarlar.⁹³

Diogenes'e göre tanrı her yeredir. Bir gün kadının birinin uygunsuz bir şekilde tanrı heykellerinin önünde uzanıp dua ettiğini görünce, kadına heykelin arkasında da durabileceğini, her yerin tanrının mevcudiyetiyle dolu olduğunu söylemiştir.⁹⁴

Tanrıların dostu olan bilge, bilgeliğin kendisine bağışlanması için tanrıya yalvaran kişi değildir. Adamın birinin bilgelik için tanrıya dua edip yalvardığını gören Diogenes, ona şunları söyler: "Kendini eğitmek için ciddi şekilde uğraşsaydın, bilgelik sana bağışlanmış olurdu"⁹⁵ Bilge, tıpkı Sokrates, Diogenes ve Epiktetos gibi bu hayatta çile çekmiştir. Çünkü o kendisine tanrı tarafından verilen rolü şikâyet etmeden sonuna kadar oynamıştır. Dolayısıyla, Diogenes bilgeleri kastederek "İyiler tanrıların suretleridir"⁹⁶ der. Epiktetos'a göre de bilge yaşamda bir şölendeymiş gibi davranır. O dünyevi nimetleri şölende dağıtılan yemeğe benzeterek, yemeğin önüne gelmesini beklemek, acele

---

⁹¹ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 158.

⁹² A.g.e. s. 142.

⁹³ Luck, George, A.g.e., s. 101.

⁹⁴ A.g.e. s. 158.

⁹⁵ Luck, George, a.g.e., s. 158.

⁹⁶ A.g.e., s. 160.

etmemek, payına düşen kadarını almak, daha fazlası için ısrar etmemek gerektiğini söyler; böyle davranan Diogenes ve Herakleitos'un tanrısal olduklarını ve tanrısal olarak da anıldıklarını söyler. (*Enkheiridion*; XV) Buradan anlaşıldığına göre, bilge için "tanrının sureti"⁹⁷ deyimini kullanan Diogenes'in bilgeden beklentisi Epiktetos'unkiyle aynıdır.

İnsanları tanrısal olana yönlendirmek isteyen Sokrates kendisini bir at sineğine benzetmişti. Diogenes de kendisini dostlarını ısırarak bir köpeğe benzetir. Bir yerde "Başka köpekler düşmanlarını ısırır, bense kurtarmak için dostlarımı ısırıyorum!"⁹⁸ demiştir. Her iki filozofun da kendilerine yüklediği görev aslında aynıdır; insanları tanrısal bilgelığe yönlendirmek.

Görünüşe bakılırsa, Kiniklerin yaşadıkları sürgün hayatı onlarda dünya vatandaşlığı fikrinin gelişmesinde etkili olmuştur. Buna paralel biçimde, sürgün hayatı yaşayan Diogenes'in de dünya vatandaşlığı fikrine yakın olduğunu görürüz. Birisi kendisine "Sinoplular sana sürgün cezası verdi" deyince, "ben de onlara orada kalma cezası verdim,"⁹⁹ cevabını verir. Epiktetos da Diogenes'in dünya vatandaşı olduğunu şu sözlerle belirtir:

Bütün insanlığın acısını kendi bedeninde çekmeyi bir sorumluluk bilen Diogenes kimseyi sevmeyi sevmeyi mi? O bütün insanlığı seviyordu; ama tanrının bir yoldaşı olarak, ona itaat ederek ve aynı zamanda insanları da gözeterek. Bu nedenle onun vatani belli bir ülke değil bütün dünyaydı (*Söylevler*, 3.24).

Dünya vatandaşlığı fikriyle tanrı inancının hangi bağlamda ilişkili olduğunu Diogenes'le bir müşteri arasında geçen diyalogdan anlamamız mümkündür. Diyalogda müşteri Diogenes'in nereli olduğunu sorar. Diogenes ise bu soruya cevap olarak dünya vatandaşı olduğunu ve Herakles'i örnek aldığını söyler. Bunun üzerine müşteri Diogenes'in neden aslan postu giymediğini sorduğunda, o da harmanisinin kendisi için

---

⁹⁷ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 143.

⁹⁸ Luck, George, a.g.e., s. 99.

⁹⁹ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 46.

bir aslan postu olduğunu, tıpkı Herakles gibi ama hazlara karşı savaştığını, gönüllü bir savaşçı olduğunu ve yaşamını bu şekilde arındırdığını söyler.¹⁰⁰

Musonius Rufus da Diogenes ve Sokrates'i dünya vatandaşlığı konusunda birlikte anarak, aklı başında bir insanın doğduğu yerden başka bir yere gittiğinde bunu sürgün olarak değerlendirmemesi gerektiğini söyler. Buna göre, mutluluk ya da mutsuzluk belli bir şehre bağlanmakla ilgili değildir. İnsan, mutluluğu da mutsuzluğu da kendisine bağlamalıdır. Kendisini ve diğer bütün insanları yeryüzünün birer vatandaşı olarak görmelidir. Diogenes için sürgünün aslında bir nimet olduğunu, bu sayede sıradan bir vatandaş olmaktan kurtulduğunu ve Sinop'ta boş boş oturmayıp Atina'ya gelerek filozof olduğunu söyler.¹⁰¹

Bununla birlikte, filozof olmak Kiniklere göre tanrısallıkla alakalıdır. Diogenes bu konuda şunları söyler: "Her şey tanrılara aittir; tanrılar bilgelerin dostudur; dostlar her şeyini birbiriyle paylaşır; demek ki her şey bilgelere aittir."¹⁰² Başka bir yerde ise "iyiler tanrıların suretleridir" demektedir.¹⁰³ Burada iyilerden kastı bilgeler, yani filozoflardır.

1.3.3. Krates

Krates MÖ 368 yılında dünyaya geldi ve 285 yılında da öldü. Zengin bir aileden geliyordu, ama yine de kinik yaşama yöneldi. Yine aynı şekilde kendisi gibi zengin bir aileden gelen güzel bir kadın vardı, adı da Hipparkhia idi. O da Krates'in peşinden gitti ve ona âşık oldu ve evlendiler. Krates gibi yaşamaya razı oldu bu nedenle Hipparkhia'yı da Krates'in öğrencileri arasında saymak gerekir.¹⁰⁴ Hatta onu da kadın filozof olarak görenler vardır.

Kiniklerin evliliğe karşı olduklarını biliyoruz, ancak Krates'i bu konuda bir istisna olarak görürüz. Musonius Rufus, Kinik Krates'in evlenmesini kinizmin yaşam felsefesine aykırı bir davranış olarak görmez, tam tersine evliliğin erdemini doğal eğiliminde yer aldığını söyler. Rufus'a göre erdem bakımından birbiriyle uyumlu çiftlerin evlilikleri de

---

¹⁰⁰ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 160.

¹⁰¹ Molacı, Melike, "Musonius Rufus'tan Kalanlar", s. 41-42.

¹⁰² Luck, George, a.g.e., s. 160.

¹⁰³ A.g.y

¹⁰⁴ A.g.e., s. 205.

uyumludur. Evli olmak için mal mülk veya barınak olmaması önemli değildir. Krates'in bir evi bile yoktu, evliydi, karısı ve o Atina'da halka açık meydanlarda yaşardı. Rufus'a göre filozof aslında doğaya uygun olanın insana da uygun olduğunu bilir ve insanlara da bu konuda örnek olur. Bir filozofun Krates gibi evlenmesi gerekir, çünkü evlilik doğaldır. Doğa biz insanları birleşelim, çoğalalım ve ırkımızın devamını sağlayalım diye ikiye bölüp birleşme arzusunu bedenlerimize yerleştirmiştir.¹⁰⁵

Krates, Diogenes'in öğrencilerindendi.¹⁰⁶ Söylenenlere göre Kinik felsefeye bağlandıktan sonra malını mülkünü satıp paraya çevirerek yurttaşlarına dağıtmıştır.¹⁰⁷ Başka bir rivayete göre ise parasının hepsini faize yatırmıştır. Eğer çocukları sıradan insanlar olurlarsa paranın onlara kalmasını, ama filozof olurlarsa halka dağıtılmasını istemiş. Çünkü Krates'e göre felsefeyle uğraşan birinin başka bir şeye ihtiyacı olmamış.¹⁰⁸ Kimilerine göre malını mülkünü halka dağıtan Krates bu sayede özgürlüğüne kavuşmuştur.¹⁰⁹ Diokles'in anlattığına göre ise Diogenes Krates'in topraklarını koyunların otlamasına terk etmesini ve gümüşlerini de denize atmasını istemiştir. Akrabaları onu bu yaptıklarında vazgeçirmeye çalıştıklarında ise değneğiyle onları kovalamıştır.¹¹⁰

Diogenes ile aralarında geçen bir diyalogda Krates, hocasının ölümünden sonra tek serveti olan asası ve heybesinin kendisine kalmasını istemediğini belirtir, bunlara ihtiyacı olmadığını söyler. Çünkü Krates'e göre o zaten ihtiyacı olan her şeyi hocasından almıştır. Ondan aldıkları Pers İmparatorluğu'ndan da büyük ve değerlidir. Diogenes bu aldıklarının ne olduğunu sorduğunda ise bunların bilgelik, bağımsızlık, hakikat, konuşma özgürlüğü, serbestlik olduğunu söyler.¹¹¹ Büyük bir servetten, lüks yaşamdan ve evinden vazgeçen Krates, bir harmani ve asa ile yetinerek, ara sıra da dilenerek günlerini geçirmiştir. Ona göre bu yaşam tarzı mutluluğa, üne ve özgürlüğe giden yoldur.¹¹² Zenginlerin ve hovardaların servetini uçurumun kenarındaki bir incir ağacına benzetirdi. O ağaçtaki meyvelerden sadece yırtıcı kuşlar ve kargalar yararlanabilirdi.¹¹³ Krates'e göre

---

¹⁰⁵ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, s. 55-56.

¹⁰⁶ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 287.

¹⁰⁷ A.g.e., s. 288.

¹⁰⁸ A.g.e., s. 289.

¹⁰⁹ Luck, George, a.g.e., s. 34.

¹¹⁰ A.g.e., s. 206.

¹¹¹ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 154.

¹¹² Luck, George, a.g.e., s. 139.

¹¹³ A.g.e., s. 215.

mal mülk insanı egemenliği altına alan köleleştirici hazlardı. Özgürlüğü seven bunlardan uzak olmalıydı.¹¹⁴ Zengin insanlar kötülük yapmaya meyilli insanlardı. Hainlik, despotluk, canilik gibi her türlü suçlar zenginlikle alakalı suçlardı. Bir şeyleri olmayanların barış içinde ve mutlu yaşadıklarını düşünüyordu. Zenginlerin kavgaları, hırsları ve kibirleri yüzünden hiçbir şeyleri yoktu. Asıl zenginler kendisi gibi yoksul olanlardı.¹¹⁵

Epiktetos'la benzer bir şekilde, Krates bir şiirinde kendisine ait olanın sadece aklı ile kazandıkları olduğunu söyler.¹¹⁶ Demek ki ona göre bu dünyadaki mal mülk insanın kendisine ait değildir. İnsan dünya nimetlerinden kendini ne kadar arındırırsa o kadar iyidir. Öğrencilerine ihtiyaçlarını en aza indirmelerini öğütler, çünkü bu şekilde yapmak insanı tanrıya yaklaştırır. Dünyevi nimetler değersizdir. Tanrı ile eşit olmak isteyen bu şekilde onlardan uzak kalmalıdır.¹¹⁷ Krates'e göre filozof harmani ve heybe taşımaktan çekinmemelidir. Bunlar tanrıların silahlarıdır.¹¹⁸

Ölümün kaçınılmaz ve doğal bir son olduğunu ise şu şekilde ifade etmektedir:

*İyi bir mimar, yani zaman büktü belimi,
ama yarattığı her şey mecburen güçten düşmeli.*

...

*Büyük bir kötülük diye yakınıyorsun yaşlılıktan,
ama cezasını ölüm veriyor bu yaşa ulaşmayanın.*

*Hepimiz iple çekiyoruz onu, ama gelince de,
'eyvah' diyor, doğaya müteşekkir olmuyor insan.¹¹⁹*

Ölüm sonrası yaşama inandığını ise şu dizelerinden anlarız:

---

¹¹⁴ A.g.e., s. 217-218.

¹¹⁵ A.g.e., s. 222.

¹¹⁶ A.g.e., s. 218.

¹¹⁷ A.g.e., s. 223.

¹¹⁸ A.g.e., s. 224.

¹¹⁹ A.g.e., s. 220.

*Terk ediyorsun yaşamı sevgili kambur,
belin bükülmüş yılların yükü altında
gidiyorsun Hades'in yurduna.¹²⁰*

Yazdığı bir tragedya da ise, dünya vatandaşlığı fikrinden izlere rastlarız:

*Vatanım bir kule, bir ev değildir benim:
Tüm yeryüzüdür benim yurdum, kentim,
ve olmaya hazırdır her zaman benim meskenim.¹²¹*

1.4. Genel Olarak Stoacıların Tanrı Anlayışı

1.4.1. Zenon

Stoa felsefesinin İlk dönemdeki kurucularından biri olan Zenon, Kıbrıs'ta deniz kenarındaki Kition'da doğmuştur. Otuzlu yaşlarında iken Atina'da bir kitapçıda Ksenophon'un *Sokrates'ten Anılar* isimli eserini okurken, kitaptaki gibi bilge kişileri nerde bulabileceğini kitapçıya sormuş ve kitapçı o esnada dükkânın önünden geçen Kinik Krates'i işaret etmiştir. Böylelikle Krates ile tanışmış ve öğrencisi olmuştur.¹²² Zenon bir başka rivayete göre de önceleri zengin bir tüccarmış, ticareti esnasında tüm gemileri batmış, kendisi kurtularak Atina'ya gitmiştir. Atina'da felsefe öğrenmiş, öğrendiği felsefe ona malvarlığını kaybetmenin acısını unutturmuş. Böylelikle insanı mutlu ya da mutsuz kılan şeyin başına gelenler karşısındaki tavır ve davranışları olduğu sonucuna varmıştır.¹²³ Kleanthes ve Khryssippos'u örnek alarak devlet işleriyle de hiç meşgul olmamıştır.¹²⁴ Doksan sekiz yaşındayken ölen Zenon, söylentilere göre bir yere giderken

---

¹²⁰ Luck, George, a.g.e., s. 219.

¹²¹ A.g.e., s. 219-220.

¹²² Zenon, Kleanthes, "*Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*", (çev. C. Cengiz Çevik), Albaraka Yayınları, İstanbul 2021, s. 12.

¹²³ Aster, Ernst von, a.g.e., s. 286.

¹²⁴ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 35.

ayağı taşa takılarak düşmüş ve yeri yumruklayarak “Niye beni çağırıp duruyorsun?” diye bağırması, eve döndükten sonra da aç kalarak intihar etmiştir.¹²⁵

Zenon Krates’in öğrencisi iken, Krates içindeki utanma duygusunu yok etsin diye kentin her yerinde taşınması için Zenon’a içerisinde mercimek püresi olan bir çömlek verir; Zenon püre dolu çömleği utana sıkıla taşıyarak, arkasına saklandığı Krates’i takip eder. Zenon’un fazlasıyla sakınlı davrandığını fark eden Krates, değneğiyle vurarak çömleği kırar ve mercimek Zenon’un üzerine dökülür. Utanarak oradan kaçan Zenon’un ardından Krates şöyle seslenir: “Niçin kaçıyorsun Küçük Fenikeli, sana bir kötülük yapmadım ki!” Zenon bu hadiseden dersini almış olacak ki, sonraları öğrencisi olmak isteyen zengin bir genci de üzerinde yoksulların yaşadığı, bit ve pirelerle dolu, tozlu bir bankta oturtur. Alçakgönüllü olmayı başaramayan genç ise tiksinererek oradan uzaklaşır.¹²⁶ Buradan, bilge kişinin doğaya uygun yaşaması gerektiği fikrini Zenon’un Krates’den aldığını anlarız.¹²⁷

Bilindiği gibi Zenon Stoacılığın kurucusu olarak kabul edilmektedir. Ksenophon’un *Sokrates’ten Anılar*’ından ve Platon’un Savunma’sından (*Apologia*) çok etkilendiği, Sokrates’e derin bir hayranlık duyduğu rivayet edilir. Bunlar dışında birçok Yunan filozofunun da derslerine katılmıştır. Kinizmden, özellikle de Diogenes’in yaşamından etkilenmiş olan Zenon, ilk başlarda tamamen Kinizm görüşüne yakın eserler yazmış, sonraları bu Kinik öğretilerde bir takım değişiklikler yapmıştır.¹²⁸ Ancak o Kiniklerinki gibi sıra dışı bir yaşam tarzına pek sıcak bakmamıştır.¹²⁹ Bu tarzı biraz daha yumuşatarak kent halkıyla uyumlu bir yaşam sürmüştü ve takipçilerine de aynı şeyi öğütlemiştir. Bu nedenle Zenon için, Kinik felsefeyi Stoacılığın tamamlanmamış hali olarak kendi felsefesine kattığı yönünde yorumlar yapılmıştır.¹³⁰

İnsanın bağımsızlığı, Kinik felsefe gibi Stoa felsefesinin de ilkeleri arasındadır. Zenon’un amacıysa bu düşünceye sağlam bir teorik temel kazandırmak ve çeşitli yönlerden güçlendirmek olmuştur. Ayrıca Zenon insanın özgürlüğünü doğasıyla, duygularıyla, sosyal içgüdüleriyle de uzlaştırmaya çalışmıştır.¹³¹ O da sade bir yaşamı

---

¹²⁵ A.g.e., s. 30.

¹²⁶ Brun, Jean, a.g.e., s. 15-16.

¹²⁷ Brun, Jean, a.g.e., s. 16.

¹²⁸ Aurelius, Marcus, a.g.e., s. 8-9.

¹²⁹ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 12.

¹³⁰ A.g.e., s. 14.

¹³¹ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, s. 102-103.

yüceltmiştir, ama ne hocası Krates gibi açık mekânlarda yaşamış ne de Diogenes gibi bir fiçıda yaşamayı tercih etmiştir.¹³² Kendisini Kinikler gibi kentsiz ve sürgün olarak tanımlamaz, tersine o bir kent vatandaşıdır. Hâliyle, Atinalıların Zenon'a gösterdikleri saygı Kinikler'e gösterdiklerinden çok daha fazla olmuştur. Atinalılar onu sevmiş ve kendi bilgilerinden biri saymışlardır. Çünkü o ne toplumu dışlayan, ne toplumdaki kaçan ne de toplumun değerleriyle zıtlaşan biriydi. Zenon'un felsefesine göre doğaya uygun yaşamak toplum içerisinde, toplumu sayan erdemli bir yaşam biçimidir.¹³³ Atinalılar da bu nedenle Zenon'a saygılarını göstererek ona kent surlarının anahtarını teslim etmişler, altından bir çelenk vermişler ve bronzdan bir heykelini de yapmışlardır.¹³⁴

Felsefeyi mantık, fizik ve etik olarak üç kısma ayıran ilk filozofun Zenon olduğu söylenir. Bunu ise ilk olarak *Akıl Üzerine* adlı eserinde dile getirmiştir. Ama bazı Stoacılar göre felsefenin bu bölümleri birbirlerinden ayrılmaz ve iç içedir. Sıralama olarak bazıları ilk sıraya mantığı bazıları ise fiziği ya da ahlakı koyar.¹³⁵ Zenon ise Sokrates ve Kinizmin etkisiyle önceliği etiğe vermiştir. Ama etiği temellendirmenin yolunun fizik olduğunu düşünmüştür. Ona göre etik ve fizik de mantık ile temellendirilmelidir. Metafiziğin kökleri Sokrates öncesine, özellikle de Herakleitos'un fizik öğretilerine uzanır. Zenon'a göre asıl gerçeklik maddidir. Sadece maddi olan bir varlık bir şeyler yapmaya muktedirdir. İki ilkeyi kabul eder; birisi etkin, diğeri ise edilgin ilkedir. Etkin olan nedendir, devindirendir; edilgin olansa maddedir, yani devindirilendir.¹³⁶

Etkin ve edilgin ilke var olan her şeyde bulunmaktadır. Etkin ilke aynı zamanda *logos*, yani tanrısal akıldır. Maddeyi kuşatmış bulunan, her şeyi yaratan sonsuz ve sınırsız tanrıdır. Zenon'un bu öğretisi sonraları birtakım filozoflarca da kabul görmüştür.¹³⁷

Zenon'a göre cisim olan bir şeyin cisim olmayan bir şeyi etkilemesi mümkün değildir. Bunun tersi, yani cisim olmayan bir şeyin cisim olan bir şeyi etkilemesi de mümkün değildir. Bir şeyin bir şeyi etkilemesi için evrende boşluğun olmaması gerekir.

---

¹³² Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 17.

¹³³ A.g.y.

¹³⁴ A.g.e., s. 24.

¹³⁵ Zenon Kleanthes, a.g.e. s. 40.

¹³⁶ Aurelius, Marcus, a.g.e., s. 10-11.

¹³⁷ Stock, George, "*Stoacılık*", (çev. Melike Molacı), Fol Yayınları, Ankara 2021, s. 65.

Öyleyse evrende boşluk yoktur. Ama evrenin dışında boşluk vardır.¹³⁸ Zenon'a göre her şeyden önce *Khaos* vardı; akışkan olduğundan dolayı *Khaos* suydur. Su çökünce çamur, çamur yoğunlaşınca da toprak meydana geldi.¹³⁹

Metafiziğinin kökleri Herakleitos'a uzanan Zenon'a göre gerçeklik maddi olandır ve cisimseldir. Çünkü bir şeyin yapılması yalnızca maddi olan üzerinden elverişlidir. Zenon'un etkin ilkesi de Herakleitosçu *logos*'udur. Bu, evrenin düzeni olan rasyonel ilkedir. Bu maddi ilkeye Zenon bazen "Tanrı" bazen de "Doğa" der. Ona göre doğanın ya da tanrının özü de –tipik Herakleitosçu bir düşünce olarak– ateştir. İşte Stoa fiziğinin Herakleitosçu metafizikle organik bağı bu noktada şekillenir. Bununla birlikte, Herakleitos'un öğretisi Stoa felsefesinde bazı değişikliklere uğrar. Stoa felsefesine göre ateş iki türdür; biri yaratıcı, yani akıllı ateş, diğeri ise bayağı, yani yok edici ateştir. Yaratıcı ateş akıllıdır, biçimlendirir, hayatı oluşturur ve devam ettirir. Bu ateş tanrısalıdır.¹⁴⁰

Zenon da tıpkı Herakleitos gibi, her şeyin ilkesinin ateş olduğunu düşünür. Herakleitos'tan farklı bir yönü, tanrıyı bir cisim olarak düşünmesidir. Dünyanın da kadere bağlı olarak alev aldığı ve tekrar eski haline döndüğünü düşünür. O yüzden ilk ateş bir tür tohum gibidir. Her şeyi, akli ilkeleri, her olayın nedenini, geçmişini, şimdiki ve geleceği içinde barındırır. İlk ateş aynı zamanda bir kaderdir. Var olanın yasaıdır, bilgisi ve hakikatidir. Dünya düzenli bir devlet gibidir.¹⁴¹ Zihni, duyuları, her şeyi yaratan doğanın ateşidir. Aklın, zekânın, ruhun, hepsinin kökeninde ateş bulunmaktadır. Ruh bir ateştir.¹⁴² Yıldızların, ayın ve güneşin her biri zekâ ve his sahibidir; her biri yaratıcı ateşten meydana gelmiştir.¹⁴³

Zenon Tanrı'nın ateş olduğunu düşünmüştür, ancak cisim olanın cisim olanı etkileyebileceği düşüncesi Zenon'u materyalist kılar. Bu materyalizmde Zenon tanrıyı kesinlikle dışlamaz. Tanrının tek olduğunu, Zeus, kader, zihin ve birçok isimle anıldığını düşünür.¹⁴⁴ Tanrısalılık ona göre her şeye nüfuz etmiştir.¹⁴⁵ Özü tüm dünya ve

---

¹³⁸ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 51-52.

¹³⁹ A.g.e. s. 55-56.

¹⁴⁰ Gökberk, Macit, a.g.e., s. 104.

¹⁴¹ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 53-54.

¹⁴² A.g.e., s. 64.

¹⁴³ A.g.e., s. 62.

¹⁴⁴ A.g.e., s. 51-52.

¹⁴⁵ A.g.e., s. 70.

gökyüzüdür.¹⁴⁶ Ama O, tanrıyı dünyevi maddeden de kısmen ayırmaktadır. Tanrının dünyevi maddeye nüfuz ettiğini, bunun ise tıpkı balın peteğe nüfuz etmesi gibi olduğunu söyler.¹⁴⁷

Tanrı Zenon'a göre ölümsüzdür ve sadece zihinlerimizde yer almaktadır. Daha doğrusu zihin tanrıdır. Yani tanrı ve zihin ölümsüzdür. O yüzden tanrılar için heykel ve tapınak yapmak gereksizdir. İnsan elinden çıkan tapınaklar ve heykellerin hiçbir değeri yoktur.¹⁴⁸

Aklı tanrı olarak nitelendiren Zenon¹⁴⁹ şöyle bir mantık da yürütmektedir:

Akıl sahibi olan akıl sahibi olmayandan daha iyidir, bununla birlikte dünyadan daha iyi hiçbir şey yoktur, o halde dünya akıl sahibidir... zeka sahibi olan zeka sahibi olmayandan, ... canlı olan canlı olmayandan daha iyidir ... o halde dünya zeka sahibi ve canlıdır.¹⁵⁰

Zenon'dan büyük ölçüde etkilenmiş olan Epiktetos'un bir tür başa gelene katlanma, sabretme dirayeti göstermeye çalıştığını biliyoruz. Zenon'un mutluluk öğretisinde de benzer bir anlayış söz konusudur. Bir rivayete göre Zenon'un derslerine katılan bir genç eve dönünce babası kendisine neler öğrendiğini sormuş, genç bunu ilerde göstereceğini söylediğinde babası sinirlenip genci dövmüş. Genç ise buna hiç tepki vermemiş ve sabretmiş. Böylelikle o genç öğrendiklerinin sabretmek, katlanmak olduğunu göstermiş.¹⁵¹

İnsanın doğaya uygun yaşaması gerektiğini ilke olarak *İnsanın Doğası Üzerine* adlı eserinde ilk dile getiren kişi yine Zenon olmuştur. Ona göre doğaya uygun yaşamak erdemli yaşamak ile eş anlamlıdır. Doğa bizi erdemli yaşamaya yönlendirir.¹⁵² Doğa ussal

---

¹⁴⁶ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 350.

¹⁴⁷ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 68.

¹⁴⁸ A.g.e., s. 93-94.

¹⁴⁹ A.g.e., s. 69.

¹⁵⁰ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 59.

¹⁵¹ A.g.e., s. 33.

¹⁵² A.g.e., s. 74

olduğundan ve insan da bu ustan pay aldığından dolayı, insanın usu doğa temelli olarak evrensel usa bağlanır. O yüzden ahlaklı olmanın yolu doğaya, usa uygunluktan geçer.¹⁵³

Mutlu olmak Zenon'a göre erdemli olmaktır. Erdemli olmak doğayı izlemektir. Doğayı izlemek de tanrıyı örnek almaktır. Erdemli olmak daima mutluluk getirir. Bu içimizde bulunan ruhumuzu her şeyde bulan iradeyle uyumlu kılmaktan geçer.¹⁵⁴ Stoacılar, *pathos* diye de adlandırdıkları tutkuyu ruhun ahlak ve doğa karşısındaki bir sarsıntısı olarak görmektedirler. Tutkuya kapılan kişileri doğal dengeden uzaklaşmış kişiler olarak kabul ederler.¹⁵⁵

Epiktetos'a benzer bir şekilde Zenon da bazı şeyleri iyi, bazı şeyleri kötü, bazı şeyleri ise farksız olarak adlandırmaktadır. Ona göre iyi şeyler erdeme, kötü şeylerse erdemsizliğe karşılık gelir; bunlar dışında kalan farksızlar da erdem ya da erdemsizlikle ilgisiz şeylerdir.¹⁵⁶ Sağduyu, adalet, ölçülülük, yiğitlik gibi olan, erdemi ilgilendiren şeyler iyidir. Bunların tersi olan düşüncesizlik, adaletsizlik, ölçsüzlük ve korkaklık gibi her türlü şeyse kötüdür. Zenon farksızlara örnek olaraksa zenginlik, sağlık ve maddi zevkleri gösterir.¹⁵⁷

Doğaya göre yaşamayı ilke edinmiş olan Zenon'a göre içinde bulunduğumuz topluma ayak uydurmak doğaya göre yaşamanın bir gereğidir. Örneğin zina yapmak topluma zarar veren bir davranıştır, aile yapısını bozar. O yüzden Zenon'a göre doğa insana zinayı yasaklamıştır.¹⁵⁸ Gençlerin tavır ve davranışları, giyimleri, yürüyüşleri bile doğaya uygun olmalıdır.¹⁵⁹ Nasıl ki hayvanların doğaları gereği bazı yükümlülükleri vardır ve bu yükümlülüklerin dışına çıkamazlar¹⁶⁰ insan da doğasına uygun bir şekilde topluma karşı yükümlülüklerini yerine getirmelidir.

Zenon'a göre bilgiler ise gerçek anlamda yurttaşlıklar ve bilgelere göre evren ile devlet birbirinden farklı değildir ve kıyaslanamazlar. Devlet evrenden ayrı değildir.¹⁶¹

---

¹⁵³ Demiriş, Bedia, "Seneca ve Doğa", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, edt. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi Yay., Ankara 2022, s. 485.

¹⁵⁴ Stock, George, a.g.e., s. 47.

¹⁵⁵ Brun, Jean, a.g.e., s. 96.

¹⁵⁶ Stock, George, a.g.e., s.45.

¹⁵⁷ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 77.

¹⁵⁸ A.g.e., s. 90.

¹⁵⁹ A.g.y.

¹⁶⁰ A.g.e., s. 87.

¹⁶¹ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, Runik Yayınları, İstanbul 2021, s. 110.

Buradan yola çıkarak, tipik bir Stoa ilkesi olarak, Zenon'un dünyayı bütün devletlerin tek çatı altında buluştuğu bir devlet düzeni olarak tasavvur ettiğini düşünmek zor değildir. Dolayısıyla o da dünya vatandaşlığı fikrine sahiptir. Bu dünya vatandaşlığı temelli toplum düzeninde, Zenon'a göre bilge kesinlikle evlenmeli ve çocuk sahibi olmalıdır. Bilge kişi üyesi olduğu toplumun çıkarları gerektiriyorsa çektiği acıları kabullenmeli, hatta toplum için ölüme bile razı olmalıdır. Zenon tıpkı Platon'un devletindeki gibi bir düzen ister. Platon gibi o da çocukların ve kadınların herkes için ortak olması gerektiği fikrini savunur. Çünkü ona göre akrabalıktan kaynaklanan kıskançlıklar toplum düzenine, devlete zarar vermektedir.¹⁶²

Jean Brun, Stoacıların ruh ve ölümden sonra hayat inançlarında Platon'daki ya da Hristiyanlıktaki gibi iyilerin ödüllendirildiği ve kötülerin cezalandırıldığı cennet-cehennem gibi bir öte yaşama yer olmadığını söyler. Ölümden sonraki yaşamın ne olacağını Stoacıları pek ilgilendirmediğini, Zenon'un ruhların ölümden sonra yaşamayı sürdürdüğünü düşündüğünü, ancak dağılıp gitmeyle son bulduklarını, öğrencisi Kleanthes için ise ruhların evrensel tutuşmayla birlikte yok olduğu düşüncesine sahip olduğunu aktarır.¹⁶³ Aynı şekilde Macit Gökberk de Zenon'un ruhun mutlak özgürlüğünün olduğuna inanmadığını, hatta öğrencileri Kleanthes ve Khryssippos'un da benzer şekilde düşündüklerini ekler.¹⁶⁴ Ancak Zenon ile ilgili bir fragman Jean Brun ve M. Gökberk'in söyledikleriyle çelişmektedir. Nitekim fragmanda, Zenon'un cennet-cehennem benzeri bir öte yaşam inancına sahip olduğundan açıkça söz edilmektedir:

Stoacı Zenon yer altı aleminin olduğunu ve inançlıların yerinin inançsızların yerinden ayrı olduğunu, inançlıların huzurlu ve keyifli yerlerde bulunurken, inançsızların karanlık yerlerde ve korkunç pislik çukurlarında ceza çektiğini öğretti.¹⁶⁵

Bizim buna ilişkin yorumumuz ise Zenon ve iki öğrencisinin cennet-cehennem gibi ödül ya da cezayla karşılaşılan bir öte dünya inancına sahip oldukları, ama bunun da

---

¹⁶² Stock, George, a.g.e., s. 60.

¹⁶³ Brun, Jean, a.g.e., s. 77-78.

¹⁶⁴ Gökberk, Macit, a.g.e., s. 105.

¹⁶⁵ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 67.

sonsuzu dek sürmeyeceğini düşünmüş olabilecekleridir. Erken dönem Stoa filozofları, ruhun bedenden ayrıldıktan sonra belli bir müddet yaşamayı sürdürdüğünü, bedenden ayrılmasından yok olmasına dek geçen bu sürede ödül ya da ceza içeren bir öte dünya yaşamı tattıklarını düşünmüş olmalıdırlar. Ancak anlaşılan, bu “cennet-cehennem” ne Platon’un tasvir ettiği öte dünyada ne de semavi dinlerde anlatılan, ruhların yargılandığı ahiret âleminde. Bu evren Stoacılara göre tanrının da içinde yer aldığı doğadır. Onlara göre, ölüm sonrası hayatın yaşandığı yer de tanrıdan uzak olamaz.

1.4.2. Kleanthes

Zenon’dan sonra Okulun başına geçen Kleanthes, Assoslu bir sporcuydu. Zenon kadar zeki değildi, ama fiziki bakımdan oldukça güçlüydü. Parası yoktu, bu nedenle çalışması gerekiyordu. O da bedenini kullanacağı su taşımak gibi zor işlerde çalışmayı tercih etti. Kimileri onu “su taşıyıcısı” kimileri ise “Herkül” olarak niteliyordu. Yazmalar satın alacak parası olmadığından, Zenon’dan dinlediği dersleri etraftan topladığı kırık çömlükler ve hayvan kemikleri üzerine yazıyordu. Zenon’un öğretilerine sadık biri olduğunu ispatlamış olacak ki, Zenon Kleanthes’in öğretiyi sonraki nesillere aktaracak kişi olduğuna inanarak okulunu ona bırakmıştır.¹⁶⁶ Elbette Kleanthes hem beden işlerinde çalışmaya devam etmiş hem de Stoa öğretisini titizlikle benimsemiş ve geliştirmiştir.¹⁶⁷ Beden işleri ilkçağda hor görülümüşse de, Stoacılara göre bu tarz düşüncelerin bir önemi yoktur. Onlara göre insanlar akıllılar ve budalalar olarak ayrılırlar.¹⁶⁸

“O da Zenon gibi, intihar ederek ölmüştür.”¹⁶⁹ Dişleri iltihaplanınca hekim tavsiyesiyle iki gün boyunca yemek yemez. Sonradan hekimi artık yemek yiyebileceğini söyleyince, bunu kabul etmeyerek epey yol aldığını söyler, aç kalmaya devam eder ve böylece ölür.¹⁷⁰ Kendisinden elimize yalnızca kırk kadar dizesi kalan bir Zeus ilahisi ulaşmıştır.¹⁷¹

---

¹⁶⁶ Brun, Jean, a.g.e., s. 18.

¹⁶⁷ Gökberk, Macit, a.g.e., s. 102.

¹⁶⁸ Aster, Ernst von, a.g.e., s. 287.

¹⁶⁹ Gökberk, Macit, a.g.e., s. 108.

¹⁷⁰ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 107.

¹⁷¹ Brun, Jean, a.g.e., s. 18.

Kleanthes Herakleitos'un küresel yangın teorisine katılarak, gök cisimlerinin her birinin tanrı olduğunu söyler. Yıldızların güneş ile işbirliği içerisinde olduğunu ve her birinin küresel yangına katılarak kendilerini yıkıma uğrattıklarını ve yıkımlarını yeniden geri getirdiklerini düşünür.¹⁷² Ona göre evren dört elementten oluşmuştur. Bunlar toprak, su, hava ve ateştir. Evrenin yöneticisi ise güneştir.¹⁷³ Toprağın suya dönüştüğünü, suyun havaya, havanın ise ateşe dönüştüğünü ve bunun sürekli tekrar ettiğini düşünür.¹⁷⁴ Güneş canlıların bedenlerindeki ateşe benzediği için de canlı olmalıdır. Diğer göksel cisimler de canlıdır.¹⁷⁵ Ona göre ruh tüm evrene yayılmıştır.¹⁷⁶ Ruhtan pay almış yıldızlar, gezegenler, ay ve güneş de dâhil olmak üzere her şey canlı olmak durumundadır.

“Kleanthes tanrının bazen zihin, bazen ruh, bazen *aither* ve çoğu zaman da akıl olduğunu iddia etmiştir.”¹⁷⁷ Kleanthes'e göre de tanrılar her yeredir. Yeryüzü, gökyüzü, denizler ve hava tanrılarla doludur. Değişim ve dönüşümün sürekli yaşandığı ve yıkımın kaçınılmaz olduğu bu evrende bir tek Zeus sonsuza dek yaşar. Zeus kendisi dışında kalan her şeyi sonunda kendi bünyesine katarak tüketecektir.¹⁷⁸

Kleanthes'e göre insanların zihinlerinde tanrı kavramının oluşması da dört nedenden ileri gelir. Bunların birincisi önsezi, ikincisi kargaşalar ve fırtınalar, üçüncüsü elde ettiğimiz kazanç ve bolluklar, dördüncüsü ise gökyüzündeki yıldızların düzeni ve gökyüzünün istikrarıdır.¹⁷⁹ Eğer bir ruh diğerinden daha iyiyse, en iyi ruh da vardır. Bir canlı başka bir canlıdan daha iyiyse, en iyi canlı denen bir şey de vardır. Kusurlu insandan daha iyi olan yani kusursuz olan bir varlık da vardır. Erdemlerin kendisinde toplandığı, hiçbir kötülük barındırmayan bu varlık tanrıdır, demek ki tanrı vardır.¹⁸⁰ Bu şekilde bir tanrı kanıtlama çabasını Epiktetos'ta da görürüz.

Ruhun bir beden olduğunu da düşünen Kleanthes'e göre bizler anne ve babamıza sadece beden olarak değil, mizaç olarak, tutku olarak, alışkanlıklar olarak da benzeriz. Benzemek ya da benzememek bedenle ilgili olduğuna göre, öyleyse ruh da bir bedendir.

---

¹⁷² Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 118.

¹⁷³ A.g.e., s. 114.

¹⁷⁴ A.g.e., s. 113.

¹⁷⁵ A.g.e., s. 116.

¹⁷⁶ A.g.e., s. 113.

¹⁷⁷ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 125-126.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 126.

¹⁷⁹ A.g.e., s. 124.

¹⁸⁰ A.g.e., s. 124-125.

Bedenimiz hastalandığında veya incindiğinde, kendisi de bir beden olan ruh da bundan etkilenir. Ruh utandığında ya da korktuğunda beden de bundan etkilenir. Kızarır, titrer vs. Bunlar ruhun beden olduğunu gösterir.¹⁸¹

Ruh Kleanthes'e göre tüm evrene yayılmış durumdadır, insan ruhu da bu ruhtan pay almıştır. Bizler bu sayede canlı varlıklar oluruz.¹⁸² Kleanthes'in hocası Zenon'a göre ruhlar ölümden sonra bir süre yaşamayı sürdürürler ama dağılıp gitmeyle son bulurlar; Kleanthes'e göreyse evrensel yangında yitip giderler.¹⁸³ Buradan anlaşılan, iki filozofa göre bireysel ruhların ölümden sonra bir müddet yaşadığı, sonsuza dek yaşamadığı, ancak dağılıp gitmeyle evrensel ruha katıldıklarından dolayı bireyselliklerinin kalmadığı, evrensel ruhun ise yaşamaya devam ettiğidir.

Kleanthes'e göre akıldan daha tanrısal hiçbir şey yoktur.¹⁸⁴ Akıl ile erdem birbirleriyle doğrudan ilişkili olduklarından ve insan akli tanrısal akıldan beslendiğinden, Stoacıların iddialarına göre tanrıların ve insanların erdemi bir ve aynıdır.¹⁸⁵ Yaratılanlar içerisinde bir tek insan akıl sahibidir. Öyleyse insan dışında hiçbir canlıda erdem bulunmaz.¹⁸⁶

Doğaya uygun yaşama ilkesini Kleanthes de benimsemiştir. İnsanın amacı doğaya uygun yaşamak olmalıdır. Akıl sahibi olması onun akıl yürüterek doğaya uygun tercihlerde bulunmasını gerektirir.¹⁸⁷ Aklın ilkelerine uyarak doğaya uygun yaşamak böylelikle insanın hayatının sorunsuz bir şekilde akıp gitmesini sağlar ve mutluluğu getirir.

Epiktetos'un her iki eserinde de Kleanthes'ten söz edilir. Epiktetos, hayatın sorunsuz bir şekilde akıp gitmesinin insanın tutkularından ve arzularından arınmasıyla mümkün olduğunu; servet, şöhret, güç, saygınlık gibi hükmümüz altında olmayan bu şeylerden kendini sıyıramayan insanların başkalarının kölesi olacağını, başkalarının hükümleri altında zavallı kişilere dönüşeceğini söyler. Kleanthes'in ilahisinden bir alıntı yaparak "bana yol göster ey Zeus ve sen ey alın yazısı" yakarışını hatırlatır, daima tanrının

---

¹⁸¹ A.g.e., s. 120-121.

¹⁸² A.g.e., s. 113.

¹⁸³ Brun, Jean, a.g.e., s. 78.

¹⁸⁴ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 125.

¹⁸⁵ A.g.e., s. 135.

¹⁸⁶ A.g.y.

¹⁸⁷ A.g.e., s. 131.

bize uygun gördüğü alinyazısını takip etmemizi öğütler. Tanrı insanın ne şekilde bir rol oynamasını istemişse insan o şekilde davranmalıdır. İnsandan Roma'ya gitmesini istiyorsa Roma'ya, Gyara'ya gitmesini istiyorsa Gyara'ya, Atina'ya gitmesini istiyorsa Atina'ya gitmelidir. Hapiste yatmasını istiyorsa hapiste yatmalıdır (*Söylevler*, 3.24).

Kleanthes'i Stoacılar içerisinde önemli kılan şey, Zeus'a yazdığı ilahidir. Bu ilahide Kleanthes'in tanrıdan ve alinyazısından memnuniyetini dile getirdiği görülür. Tanrının ne olduğunu, evrenin ne şekilde düzenlendiğini ve yönetildiğini anlatır. Kleanthes'in anlattığı tanrı sadece evrenin yaratıcısı değildir. Tanrı evreni adil bir şekilde yönetmektedir de. Bu ilahi aslında Stoacı bilgenin tanrıya ve alinyazısına nasıl baktığının da bir özeti gibidir. Bilge bu ilahiye göre tanrının sözünden hiç çıkmamalı, daima tanrıyı hoşnut etmeli, ölümü de daima aklında bulundurmalıdır. Bilge tanrının bir hizmetkârıdır. Bu ilahi Epiktetos'un düşüncesini de ifade eder. Epiktetos sanki Kleanthes'in bu şiirini herkesin ezberinde tutmasını ister gibidir. Ona göre insan daima Kleanthes'in şu sözleriyle hareket etmelidir:

Ey Zeus ve Kader, götürün beni

Çok geçmeden beni uygun gördüğünüz yere,

Geleceğim durmadan, iradem zayıf ve korkak olsa da,

Geleceğim yine de.”

“kaçınılmaz olana gerektiği gibi uyanı,

Bilge ve tanrısal konularda yetkin sayarız.” (Enkheiridion; LII)

1.4.3. Khrysippos

Kleanthes'in öğrencisi Khrysippos da önceleri profesyonel bir sporcuymuş. Zenon ve Kleanthes'in derslerine katılmış. Çalışkan biri olduğunu eserlerinin sayısı ile da göstermiş. Bu sayının yedi yüz beş olduğu söylenir. Ancak çok fazla alıntılara yer verdiği için ve çok tekrar içerdiği için eserlerinin sayısının arttığı yönünde eleştiri almış.¹⁸⁸ Hatta

¹⁸⁸ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 365.

Atinalı Apollodoros *Öğreti Derlemesi* adlı eserinde Khryssippos'un eserlerinin çok fazla tekrar içerdiğini şu şekilde anlatır: "Khryssippos'un kitaplarından başkalarının kitapları çıkarılsa, sayfaları bomboş kalır." ¹⁸⁹

Kleanthes gibi değildi, "anlaşıldığı kadarıyla, kibirli bir insandı. Bunca eser yazdığı halde, hiçbirini bir krala armağan etmedi."¹⁹⁰ Birisi kendisine oğlunu kime emanet edebileceğini sorunca "Bana, çünkü beni aşmış birine rastlamış olsaydım, gidip ondan felsefe dersleri alırdım," dedi.¹⁹¹ Çok fazla gülmekten öldüğü söylenir. Rivayete göre, eşeğin birinin incir yediğini görünce kahkaha atarak hizmetçisine "eşeğe susuz şarap ver de üstüne içsin" dedikten sonra ölmüştür.¹⁹²

Khryssippos da tıpkı Kleanthes gibi yeryüzünün, gökyüzünün, su ve havanın tanrılarla dolu olduğunu düşünür. Ona göre her şey yeri geldiğinde yıkıma uğrar. Ancak yıkıma uğramayacak tek varlık Zeus'tur. Her şey son kertede onun bünyesine katılarak tüketir kendini.¹⁹³ Khryssippos'a göre "her şey tanrılar ve insanlar için yaratılmıştır. Ama insanlar ve tanrılar kendi toplulukları için vardılar ve bunun için yaşarlar. Öyleyse insanlar kendi menfaatleri için çekinmeksizin hayvanlardan yararlanabilir."¹⁹⁴

Sadece bilgelerin ruhlarının mutlak ölümsüz olduğunu düşünmüştür. Ona göre sıradan insanların ruhları ölümlerinden sonra bedenleriyle birlikte yok olmaktadır.¹⁹⁵ Platon'daki ya da Hristiyanlıktaki gibi kötü ruhların cezalandırıldığı, iyi ruhların da ödüllendirildiği bir gelecek yaşamdan söz etmez. Khryssippos'a göre iyi insanların ruhları tıpkı yıldızlar gibi yeryüzünün çevresinde dönmektedirler.¹⁹⁶ Khryssippos'un burada kötü ruhların yok olmasıyla kastettiği, evrenin ruhu ile birleşip dağılmalarıdır. Kötü ruhlar tamamıyla yok oluyor denemez; sadece evren ruhu içerisinde eriyip yitmektedirler.

Zenon gibi o da her şeyin kadere göre meydana geldiğini düşünür. Ona göre kader, olaylar arasındaki bağ ve akıldır. Kader, tanrısal öngörü, doğa ve akılla aynı şeydir.¹⁹⁷

---

¹⁸⁹ A.g.y.

¹⁹⁰ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 367.

¹⁹¹ Brun, Jean, a.g.e., s. 19.

¹⁹² Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 367.

¹⁹³ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 126.

¹⁹⁴ Molacı, Melike, "Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler", s. 46.

¹⁹⁵ Gökberk, Macit, a.g.e., s. 105.

¹⁹⁶ Brun, Jean, a.g.e., s. 78.

¹⁹⁷ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 73.

Khryssippos'a göre insan kaderine bile isteye razı olmalıdır. Epiktetos, Khryssippos'un kader ile ilgili bir sözünü de *Söylevler*'de şu şekilde aktarmaktadır:

Gelecekte yaşayacağım şeyleri bilemeyeceğime göre, doğayla uyumlu olmak ve bu uyumu şartlar ne olursa olsun gözetmek zorundayım; çünkü bu seçme hakkını bana tanrı verdi. Yazgımda hasta düşmenin yazılı olduğunu önceden bilseydim o hastalığa bile isteye tutulurdum; ayaklar da akıl sahibi olsaydı bile isteye girerdi çamura (*Söylevler*, 2.6.)

Kehanete de inanan Khryssippos, tanrıların insanlara kendilerini göstermeye çalıştığını, kehanetin işaretler ve ipuçları vasıtasıyla tanrının bilgisini insanlara yorumlama ve açıklama yeteneği olduğunu söyler. Kehanet yolu ile geleceği öngörmek mümkündür. Khryssippos'a göre tanrısal öngörü ve iyilik evrenin her yerine yayıldığından, kâhinler kehanet yoluyla tanrıların insanlar hakkındaki niyetlerini ve insanlardan beklentilerini ortaya çıkarırlar. Ezelden beridir evrensel duygudaşlık ve bir tanrısal düzen vardır. Evren ile gelecekteki bir olayı duyuran işaret arasında bir bağ vardır. Mucizelerden, bağırsakların okunuşundan, kuşların uçuşundan ve rüyalardan bizler evrendeki bu sıkı kutsal kenetlenişi okuyabiliriz. Geleceğin önceden bilinmesi, tanrıların iyi yürekliliğinden kaynaklanmaktadır. Tanrıların insanları sevmediği doğru değildir. Tanrılar var olurlar ve insanlara kendilerini ve olması gerekenleri tanıtırlar. Tanrılar bizim dostlarımız ve yardımcılarımızdır. Olması gerekene dair bilginin bize önceden bildirilmiş olması bizler için faydasız değildir. Önceden bildiklerimiz sayesinde sakınlı davranabiliyoruz. Mademki tanrılar vardır öyleyse bizlere geleceği bildirmezlik etmezler. Bize kendilerini ve geleceği bildirmek isteyen tanrılar, bunun yollarını da sağlamazlık etmezler. Bunun yolu da kehanettir. Demek ki kehanet vardır ve kehanet bilimi denen bir şey de vardır.¹⁹⁸

Khryssippos erdem konusunda da Kleanthes gibi, Zeus'un yasasının evrenin tümünü kuşattığını, adaleti sağladığını ve evrene hükmettiğini kabul ederek, erdemli olmak isteyenlerin bu yasayı izlemeleri gerektiğini düşünür. Ona göre doğanın ya da Zeus'un aklının yasakladığından kaçınmak ile de erdemli olmak mümkündür. Evrenin her yerine yayılan bu aynı anlamlara gelen soluk, *logos*, Zeus ve etkin ilke insani

---

¹⁹⁸ Brun, Jean, a.g.e., s. 71-72.

davranışların da nasıl olması gerektiğinin yarasını belirler.¹⁹⁹ Zeus'un yarası ya da aklı insanın aklı ve yarası olmalıdır. Zeus'un erdemli olması insanın da erdemli olması gerektiğine işaretler.

Epiktetos'a göre Khryssippos bizlere Şu mesajı vermiŐt: "Yazdıklarımı okuyun ve beni tutkusuzluğa eriŐtiren Şeylerin nasıl doğayla uyumlu olduklarını anlayın!" (Őylevler, 1.4) Ama Epiktetos'a göre Khryssippos'un yazdđđ her Şeyi okumakla da erdemli olunmaz. Eğer oyle olsaydı ilerlemek de Khryssippos'un yazdıklarının tđmđnđ bilmekten geğerdi (Őylevler, 1.10). unkđ Epiktetos iin asıl bilgelik pratik bilgeliktir. Ona gđre bilge, yaşamıyla bilge olduğunu ispatlar. Teorik bilgi gđndelik yaŐamımızda uygulanmıyorsa, bu bilginin bir kıymeti yoktur. Sadece Khryssippos'un yazdıkların ezberlemekle yetinmemeli, yazılanları yaşamda da birebir uygulamalıdır.

1.4.4. Panaitios

Krates'in oğrencisi olduğu sđylenen Panaitios,²⁰⁰ Rodos'ta M.Ő. 110 veya 109 yılları arasında dođmuŐ ve Atina'da ılmđŐtđr. Orta dđnem Stoacılarından ilki olup Yunan Stoacılığını Roma koŐullarına uyarlamıŐtđr.²⁰¹ Publius Rutilius Rufus, Poseidonios, Gaius Fannius, Laelius, Apollodoros ve Quintis Tubero Panaitios'un bilinen oğrencileridir.²⁰² zgđrlđkle ilgili dđŐđnceleri nedeniyle kendisine Stoacılığın ikinci kurucusu da denmektedir.²⁰³ Platon'a ve Aristoteles'e bđyđk hayranlık beslemiŐtđr. O yđzden Zenon'un oğretilerinde de deđiŐikliđe gitmiŐ²⁰⁴ ve Platon'un oğretilerini Stoa felsefesi ile buluŐturmuŐtur.

Erken dđnem stoa filozoflarının evrenle ilgili kozmolojik kuramlarını, ebedi tekerrđr ve bđyđk yangın gibi fikirlerini kabul etmemiŐ,²⁰⁵ bunlara kuŐkulu yaklaŐmıŐtđr. Evrenin bozulmaz olduğunu sđylemiŐtđr. Ona gđre evren yaşlanmaz ve lđmsđz dđr.²⁰⁶

¹⁹⁹ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 109.

²⁰⁰ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, izgi Yayınları, İstanbul 2021, s. 14.

²⁰¹ A.g.e., s. 7.

²⁰² A.g.e., s. 8.

²⁰³ A.g.e., s. 12.

²⁰⁴ A.g.e., s. 30.

²⁰⁵ A.g.e., s. 9.

²⁰⁶ A.g.e., s. 33.

Ayrıca Stoacıların çoğunluğunun kabul ettiği kehanete de çekimser yaklaşmıştır.²⁰⁷ Tanrılarla ilgili tartışmanın ve fikir yürütmenin gereksiz olduğunu söylemiştir.²⁰⁸

Ahlaki olarak doğru olan eylemler ile yararlı gözükten durumların birbirleriyle çatışabileceğini düşünmüş²⁰⁹ ve erdemın tek başına mutluluk için yeterli olmadığını, mutluluk için ayrıca beden sağlığının, servetin, beden gücünün de gerekli olduğunu söylemiştir.²¹⁰ Acıya katlanılması gerektiğini de vurgulayan Panaitios,²¹¹ acıdan etkilenmemenin de olanaksız olduğu görüşündedir. Mesela aniden yüzümüze atılacak bir tokat, istemsizce gözümüzü kapatmamıza neden olur. Aniden patlayan bir gök gürültüsü de irkilmemize yol açar. Hapşırduğımızda göğsümüz kasılır ve bu buna da engel olamayız. Bu gibi olaylar aklımızla, istemimizle ve tercihlerimizle ilgili değildirler. Bir bilge bile, bedensel olarak bazı olaylar karşısında etkilenmez değildir. Bedensel olan bir acıya karşı koyamaz.²¹² Ama yine de, Stoa okulunun genel bir ilkesi olarak, bilge kişi acılar karşısında sabırlı ve dayanıklı olmalıdır.

Panaitios'a göre sadece insanlar ve tanrılar akıl sahibidir. Tanrılar insanların kendilerini kutsamalarını ve kendilerine yakınlık göstermelerini isterler. İnsanlara zarar vermez ve engel olmazlar. İnsana zarar veren kişi yine kendisidir.²¹³

Panaitios'a göre insanlara hizmet eden öküzler, atlar ve diğer tüm hayvanlar akıldan yoksundur. Ama doğa her canlıya belli birtakım eğilimler vermiştir. Bunlar; bedeni koruma, zararlı davranışlardan kaçınma, barınma, beslenme, üreme ve yavruların bakımını üstlenme gibi dürtülerdir. İnsansa, akıl sahibi bir varlık olması dolayısıyla doğasına uygun şeylerin farkına varabilir. Karşılaştırma yapar, neden ve sonuçları anlar, olaylar arasında ilişki kurar. Diğer hayvanlar sadece dürtülerinin yönlendirmesine göre harekete geçer, ne geleceği ne de geçmişi düşünür. Onların zamanı şimdidir.²¹⁴

Ruhun iki yönlü gücü vardır, bunlardan biri insanı her şekilde yönlendiren dürtüdür. Diğeri ise yapılması ve yapılmaması gerekenleri öğreten akıldır. Yani akıl yol

---

²⁰⁷ A.g.e., s. 9.

²⁰⁸ A.g.e., s. 34.

²⁰⁹ A.g.e., s. 10.

²¹⁰ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 77.

²¹¹ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, s. 73

²¹² Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 91.

²¹³ A.g.e., s. 41.

²¹⁴ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, s. 43-44.

gösterir, dürtü de akla boyun eğer.²¹⁵ Öyleyse hayvanların ruhu akıldan yoksun dürtüden ibarettir. Diğer Stoacılar ruhun iki yönlü olduğu şeklinde bir tafsilat vermemişlerdir. Oysa Panaitios akılı ruhun bir parçası olarak kabul eder ve ruhu tamamlayan bir öge olarak görmez. Akıl olmasa da ruh vardır, tıpkı diğer hayvanlardaki gibi. Diğer Stoacılar da ruh ve akıl aynıdır. Ruh yani akıl evrenin her yerine eşit şekilde dağılmıştır. Ve her canlı tanrısal akıldan pay almıştır. Dürtü de, ne tanrısal ruh ile ne de akılla ilintilidir. Epiktetos, dürtü gibi bedensel şeyleri hükmümüz altında olmayan kategorisi altında ele alır. Hükmümüz altında olmayanların tanrısal akıl ile bir ilgisi yoktur.

Etkilenmiş olduğu Platon'dan ve Stoacılardan farklı olarak Panaitios, ruhun ölümsüzlüğü görüşlerine de katılmamaktadır. Panaitios'a göre doğan her şey mutlaka ölür.²¹⁶ Ruh da buna dâhildir ve şöyle bir mantık yürütür: “Acı çeken her şey hastalanabilir, hastalanan da ölecektir; o halde ruhlar da acı çeker ve bu yüzden onlar da ölürler.”²¹⁷ Panaitios, iyi ruh – kötü ruh ayrımı yapmaz. Oysa İlk dönem Stoa düşünürlerinin bu ayrımı yaptıklarını görmüştük.

Panaitios, haz konusundaysa diğer Stoacılar gibi düşünür. Haz, Panaitios'a göre doğaya uygun değildir.²¹⁸ Panaitios'un doğaya aykırı olarak gördüğü hazlar bedensel hazlardır. Düşünmek, araştırmak, öğrenmek gibi hazlar da vardır ve bu hazlar tercih edilmelidir. Bu düşüncesi Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'te ortaya koyduğu düşünceyle birebir uyumludur. Hayvanlar sadece bedensel olan hazlara yönelir. Onları bu hazlara yönlendirence içgüdüleridir.²¹⁹

Doğa, bizlere diğer tüm canlılara verdiği kadar çok daha üstün erdemler vermiştir. Bunlara örnek olarak ölçülülük, sabretmek, kendine egemen olmak, utanmak vs. verilebilir.²²⁰ Doğanın bize verdiği şeylere göre yaşamamız gerekir. İnsan bunlara aykırı davranmamalıdır. Davranışlarını doğanın yasalarına uyumlu kılmalıdır. Aksi takdirde kendi doğasına karşı savaşmış olur.²²¹

---

²¹⁵ A.g.e., s. 61.

²¹⁶ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, s. 45.

²¹⁷ A.g.y.

²¹⁸ A.g.e., s. 63.

²¹⁹ A.g.e., s. 44.

²²⁰ A.g.e., s. 60.

²²¹ A.g.e., s. 51.

Panaitios, toplumların da doğayı izlemesi gerektiğini söyler. Doğayı izleyen toplum yoldan çıkmaz. Çünkü tanrının öngörüsü her şeye nüfuz etmiştir. Tanrı, insanların birlikteliğini sağlayarak onların bir arada yaşamaları için yüreklendirmiştir. Doğa, toplumlar için güçlü ve cesur bir rehberdir.²²² İnsanlar ilk topluluklarını oluşturduklarında da doğayı rehber edinmişlerdir. Bu şekilde devlet kurmuşlardır ve kurdukları devletlerin korumasını da sığınmışlardır.²²³ Öyleyse devletin yasaları doğanın yasaları gibi görülmelidir. Panaitios bu şekilde Roma devletinin meşruiyetine kapı aralamış olur. Çünkü bir devlet ancak tanrının devleti olarak kabul görürse meşruiyet kazanabilir. Roma Stoacıları da Roma devletinin meşruiyetini Stoa felsefesine dayandırarak yol almaya çalışmışlardır. Bu hem Stoa filozoflarını bir nebze güvende tutmuş hem de belki Roma'nın ömrünü uzatmıştır.

1.4.5. Musonius Rufus

Muhtemelen milattan sonra otuzlu yıllarda dünyaya gelmiş olan Musonius Rufus, Neron döneminin etkili bir filozofuydu.²²⁴ Roma'daki Stoacılığı pratik felsefeye yaklaştıran önemli bir isimdi. Epiktetos gibi o da herhangi bir eser kaleme almamıştır. Söyledikleri ile yaşamı birbiriyle tutarlı olan filozoflardan olan Musonius Rufus, düşüncelerinden ve karşılaştığı zorluklardan dolayı “Romalı Sokrates” diye anılmıştır.²²⁵ Neron tarafından Kyklades'deki kurak ve ıssız bir ada olan Gyara'ya sürülmüş, ama bu olay onun cesaretini hiç kırmamıştır. Neron öldükten sonra sürgünden geri dönmüştür.²²⁶

Rufus, Tanrıların varlığıyla ilgili girişilen kanıtların gereksiz ve yersiz olduğu görüşünü savunmaktadır. Çünkü ona göre zaten tanrılardan daha kesin ve açık bir şey yoktur. Sadece belirsiz ve kesin olmayan şeyler kanıtlamaya ihtiyaç duyarlar.²²⁷ Oysa tanrı belirsiz değildir ve varlığı kesindir.

Yeryüzünde bir tek insanın tanrıya benzediğini, sahip olduğu erdemlerin insanı tanrıya denk kıldığını söyler. Ona göre tanrı hazza yenik düşmez, fesatlıktan, arzudan ve

---

²²² A.g.e., s. 61.

²²³ A.g.e., s. 67.

²²⁴ Molacı, Melike, “*Musonius Rufus'tan Kalanlar*”, s. 10-11.

²²⁵ A.g.e., s. 9-10.

²²⁶ A.g.e., s. 10-11.

²²⁷ A.g.e., s. 17.

hırstan uzaktır. Tanrı adaleti, cesareti ve ölçülülüğü ister. Çünkü o da bu erdemlerin sahibidir. Yardımsever, insan severdir ve asil fikirlidir. İnsan da bu yüzden tanrıya imrenmeli, onu taklit etmeli, yani doğaya uygun olanı yapmalıdır. İnsan ancak bu şekilde mutluluğu yakalayabilir.²²⁸

Tanrının var olanların bir kısmını bize bağlı kıldığını, bazılarını ise bizden bağımsız kıldığını söyler. Bizler sadece bize bağlı olanlarla ilgilenmeliyiz ve tanrı ile uyumlu olmalıyız. İzlenimlerimizi doğru şekilde kullanırsak bize bağlı olanla ilgilenmiş ve tanrıyı mutlu etmiş oluruz. Bu ise bizlere refah, istikrar, mutluluk, özgürlük getirir ve böylelikle de erdemli insanlar oluruz.²²⁹ Güzel ve erdemli buyruklara uyarak tanrıya itaat etmiş oluruz. Rufus'un bize bağlı olanlar ve olmayanlar ayrımını öğrencisi Epiktetos yineleyecektir.

Mutluluğun doğanın aklına uymakla mümkün olduğunu, doğanın da akli bizlere mutlu olalım diye verdiğini, bu akla güvenip kendimizi emanet ederek ölçsüzlükten ve bilgisizlikten kurtulabileceğimizi söyler.²³⁰

Mutluluğu doğanın verdiği akla uygun davranmak ile eş tutan Rufus, doğanın bizlere verdiklerinin dışına çıkılmaması, yani ona aykırı davranılmaması gerektiğini vurgular. Ona göre mesela doğanın bizlere verdiği sakalı kesmemeliyiz. Sadece uzayan ve işe yaramayan kısımları kesmek yeterlidir. Doğa, bizlere kaşımızı ve kirpiğimizi gözlerimizi korusun diye vermiştir. Yele nasıl ki aslanın simgesi, ibik nasıl ki horozun simgesidir, öyleyse sakal da erkekliğin simgesidir.²³¹ Aynı şekilde, doğaya uygun davranmanın pahalı ve süslü giysiler giymekle de ilgisi yoktur. Rufus'a göre en iyi giysiler gösterişten uzak olanlardır. Sadece bedenimizi korumak için kıyafet ve ayakkabı tercih etmeliyiz. Barınağımızın ihtiyacımızı karşılayacak şekilde olması yeterlidir. Bizi aşırı soğuklardan ve sıcaklardan koruması, temel ihtiyaçlarımızı karşılayacak kadar olması yeterlidir. Evlerimiz adeta doğal bir mağarayı andırmalıdır. Renkli sütunlara, pahalı mermerlere, yaldızlı tavanlara ihtiyacımız yoktur. Bir döşek, altından ya da

---

²²⁸ A.g.e., s. 67.

²²⁹ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, s. 84.

²³⁰ A.g.e., s. 91-92.

²³¹ A.g.e., s. 79.

fildişinden yapılan herhangi bir karyoladan kötü değildir. Ucuz bir battaniye de süslü battaniyenin işlevini görür. Bizlere gerekli olan eşyaların sadece işlevleridir.²³²

Doğaya göre yaşamak ekmeğini topraktan çıkarmaktır aynı zamanda. Toprak hepimizin annesi ve babasıdır. Sofistler gibi şehirlerde boş boş dolaşmak insana uygun bir davranış değildir. Özgür insan yaşamsal gereksinimlerini kendisi karşılamalıdır, başkalarından alarak değil. Toprakta geçimini sağlayan kişi asil ve tanrısal davranır. Rufus'a göre tanrı köyde yaşayan ve geçimini topraktan sağlayan, şehirde vakit geçirmeyen Khenaili Myson'u bilge kabul etmiş, Psophisli Aglaos'u da kutsamıştır.²³³ Demek ki bilge geçimini topraktan sağlamalıdır. Buradan Rufus'un Sofistleri, Kinikleri ve Sokrates'i isimlerini anmadan iğnelediğini anlayabiliriz.

Topluluk içinde yaşamak insanın doğasında vardır. İnsanlar doğası gereği arılara benzerler. Arılar eğer birlikte yaşamazlarsa ölürler, onlar hemcinsleriyle birlikte yaşamak için yaratılmışlardır. Hepsinin görevleri ve birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. İnsanların da birlikte yaşamaktan kaynaklı sorumlulukları vardır. Zulüm, adaletsizlik, komşunun sıkıntılarını önemsememek gibi davranışlar topluluk için kötü davranışlardır.²³⁴ Topluluğa zarar veren davranışlar doğaya ve akla uygun davranışlar değildir. Erdemli olmayı amaçlayan insan tanrıyı, doğayı, içerisinde bulunduğu topluluğu, çocuklarını, eşini ve akrabalarını hoşnut etmelidir.

Rufus ahlaklı olmayı, yani tanrının aklına uymayı evlilikle de ilişkilendirmektedir. Çünkü evli olmak topluluğa katkıda bulunmak anlamına gelir. Evlilik sayesinde insan ırkının devamı gelir, aile oluşur, topluluk büyür. Bu sayede devlet de korunmuş olur. Devletini ve toplumu korumak isteyen kişi ailesini korumalıdır. O yüzden evlilik kadar doğal bir şey yoktur.²³⁵ Evlilik haz için tercih edilmemelidir. Evliliğin amacı çocuk yapmaktır. O yüzden ahlaklı bir insanın evlilik dışı cinsel ilişkiyi tercih etmemesi gerekir. Tanrılar zinayı yasaklamışlardır. Erkekler arasındaki cinsel ilişkiyse zinadan da beterdir. Çünkü bunlar doğaya aykırı ve aşırılığa kaçan eylemlerdir.²³⁶ Rufus Krates'in de evlilik ile ilgili olumlu düşüncelerinin olduğunu, evliyken evinin, malının ve mülkünün

---

²³² A.g.e., s. 75-77.

²³³ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, s. 50.

²³⁴ A.g.e., s.57.

²³⁵ A.g.e., s. 57.

²³⁶ A.g.e., s. 52-54.

olmadığını hatırlatır. Krates ve karısı halka açık meydanlarda yaşarlardı ve bu onların evliliğine engel değildi. Rufus'a göre Filozofların tıpkı Krates gibi evlenmeleri gerekir. Çünkü doğa bizi birleşelim, çoğalalım, ırkımızın devamını sağlayalım diye ikiye bölüp bedenlerimize de birleşme arzusunu yerleştirmiştir.²³⁷ Epiktetos'un da tıpkı hocası gibi topluluk için evliliğe sıcak baktığı hatta bazı kaynaklara göre bir kez evlendiği bilinir.

İnsanın ruhunda güzel yaşamaya yönelik doğal bir eğilim vardır. Hepimizin içinde aslında erdemın tohumu mevcuttur. Doğamız gereği erdemden pay aldığımızı ispat eden birçok kanıt mevcuttur. Çünkü hepimiz erdemli olduğumuzu iddia ederiz ve eylemlerimizin erdemli mi ya da erdemsiz mi olduğunun gayet açık bilincindeyizdir.²³⁸ Bu bile erdeme eğilimli olduğumuzu gösterir. Erdeme eğilimi olan insan haz yaşamını değil, erdemli yaşamı amaç edinmelidir.²³⁹

Rufus, felsefe ile uğraşan kişilere de hazdan uzak durmalarını, yaşama fazla bağlanmalarını, sıkıntılarla baş edebilmelerini, ölümden korkmamalarını ve mal mülke kendilerini fazla kaptırmamalarını, vermeyi almaktan daha üstün tutmalarını öğütler.²⁴⁰ Rufus'a göre felsefe yapmak akla uygun davranmak ve akıl yürütmeye özen göstermektir. Akla uygun davrananlar çevresine, yani anne ve babasına, kardeşlerine, dostlarına ve vatanına da uygun davranır. Doğa bütün canlılar arasında sadece biz insanlara akıl bahşettiği için, bizleri hem evrenin hem de evrendeki tüm varlıkların seyircisi kılmıştır. Doğa, gerçek ebeveynlerimiz, bağışlayıcılarımız ve hükümdarlarımız olan tanrıları örnek almamızı ister. Doğadan aldıklarımızı geri vermeye hazır olmalıyız. Her şeyde tanrıları kendimize rehber edinmeliyiz.²⁴¹ Tanrılar kötülüğe bulaşmamızı istemez, iyiliğimizi isterler. O yüzden her zaman tanrılara güvenilmeli ve onlara itaat edilmelidir. Felsefeye yönelenler aslında tanrıya yönelenlerdir. Bilgeler de tanrıya yönelmiş olan filozoflardır. Çünkü filozoflar aklın yolundan giderek iyiyi ve kötüyü, faydalı ve faydasız, uyumu ve uyumsuzluğu en iyi ayırt edebilen kimselerdir.

Rufus erdemın daha çok pratik olan yönüne önem verir. Müzisyenlik ve hekimlik nasıl ki sadece teoriği değil pratiği de içeriyor, erdem de aynı şekilde hem teoriyi hem de

---

²³⁷ A.g.e., s. 55-56.

²³⁸ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, s. 21.

²³⁹ A.g.e., s. 67.

²⁴⁰ A.g.e., s. 33.

²⁴¹ A.g.e., s. 94

pratiği içerir. Rufus'a göre iyi olan insanlar erdemleri öğrenmekle kalmazlar, aynı zamanda bunları hevesli bir şekilde hayatlarında uygularlar.²⁴² Yapılması gerekenler öğrendiğimiz doğruları bir tek sözlerimizle göstermek değildir. Öğrendiğimiz ahlaki doğruları yaşamımıza da uygulamalı ve alışkanlık haline getirmeliyiz.²⁴³ Felsefe bir insanın ruhunda erdeme yol açar, nasıl ki insanın bedeninin sağlıklı olmasına yol açmayan tıbbın bir yararı yoksa. İnsanın ruhunu iyileştirmeyen, davranışlarını olumlu yönde etkilemeyen felsefenin de bir yararı olmaz.²⁴⁴

Aynı şekilde iyi olan, yani erdemli olan insanlar her türlü zorluklarla mücadele ederler, sürgüne yollandırsa da ondan yararlanmasını bilirler, kendilerini geliştirirler. Oysa kötü kimselere sürgün bir yük gibidir. Kötü insanların duydukları acı sürgünden değil, erdemsizlikten kaynaklanır.²⁴⁵ Rufus'un kendisinin de sürgün yaşadığı göz önüne alındığında bu zorluğa karşı ilkelerini hayata geçirmiş olduğunu anlarız. Öğrencisi Epiktetos da sürgüne yollandığında bunu hocası gibi büyük bir olgunlukla karşılamıştı. Sürgüne karşı gösterilen bu dayanıklılık ve umursamazlık Stoacıların genelinin dünya vatandaşlığı fikirlerini de destekler. Kendisini dünya vatandaşı olarak gören kişi sürgünü asıl sürgün yeri olarak görmez. Çünkü bilge kişi nereye giderse gitsin gittiği her yer tanrının topraklarıdır. Tanrının yoldaşı olan bilge sürgüne yollanarak tanrıdan uzaklaştırılmış olmaz.

Rufus'a göre bu evren, Sokrates'in de belirttiği gibi, tüm insanların ortak vatanıdır. Akli başında bir insan doğduğu yerden başka bir yere gittiğinde bunu sürgün olarak değerlendirmemelidir. Mutluluk ya da mutsuzluk belli bir şehre bağlanmakla ilgili değildir. İnsan mutluluğu da mutsuzluğu da kendisine bağlamalıdır. İnsan kendisini ve diğer insanları yeryüzünün bir vatandaşı olarak kabul etmelidir. Bu durumu yaşayan Diogenes için sürgün, bir nimet olmuştur. Sürgün hayatı Diogenes'i sıradan bir vatandaş olmaktan kurtarmıştır. Sinop'ta boş boş oturmayı Atina'ya gelerek filozof olmayı başarmıştır.²⁴⁶

---

²⁴² A.g.e., s. 30.

²⁴³ A.g.e., s. 29.

²⁴⁴ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, s. 24.

²⁴⁵ A.g.e., s. 46.

²⁴⁶ A.g.e., s. 41-42.

İKİNCİ BÖLÜM

EPIKTETOS'UN TANRI ANLAYIŞI

Genel olarak Stoacılar için kader, Tanrı, soluk, evren, etkin ilke, ateş, öngörü vb. ile eş anlamlıdır.²⁴⁷ O yüzden Stoacı düşünürlerin eserlerinde bu kavramların sık sık birbirleri yerine kullanıldığını görürüz. Bu kavramların birbirlerinin yerine kullanılmaları bir yana, Stoa düşünürlerinin tamamı tanrının varlığına da inanmaktadırlar. Onlara göre doğanın kendisi tanrının varlığına delil niteliği taşımaktadır.

Stoa düşünürleri evrenin muhteşem bir düzeni olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre doğada bir kusur bulmak imkânsızdır. Doğanın kusursuz olduğunu düşündükleri için, insanın rehber olarak doğayı örnek almasını öğütlerler. Doğanın düzenli oluşu, onun tanrısal olduğunun da ispatıdır. Onlara göre doğada bir düzen ve güzellik vardır ve böyle bir düzen ve güzellik asla tesadüfi olamaz. Mutlaka bu düzenin ve güzelliğin bir yaratıcısı olmalıdır. O yüzden bu evrendeki düzen ve güzellik Stoa düşünürlerini düzenleyici-usta tanrı fikrine götürmektedir. Onlara göre tanrıyı inkâr edenler olanaklı bilgeliğin olmazsa olmazı olan akıldan yoksundurlar.²⁴⁸ Bilge, tanrının var olduğunu zaten bilir. Akıl sahibi insan akli vasıtasıyla tanrının var olduğunu doğrudan anlamalıdır ve boşuna kanıt aramamalıdır. Epiktetos'un hocası Musonius Rufus da tanrıların varlığıyla ilgili girişilen kanıtların gereksiz ve yersiz olduğunu söyler. Çünkü ona göre zaten tanrılardan daha kesin ve açık başka bir şey yoktur. Yalnızca belirsiz ve kesin olmayan şeyler kanıtlanmaya ihtiyaç duyarlar.²⁴⁹

İlk dönem Stoa düşünürlerinden Kleanthes de tanrının varlığının şu şekilde ispatlanmış olduğunu söyler: Eğer bir ruh diğerinden daha iyiye en iyi ruh da vardır. Bir canlı başka bir canlıdan daha iyiye, en iyi canlı denen bir şey de vardır. Kusurlu insandan daha iyi, kusursuz olan bir varlık da vardır. Öyleyse erdemlerin kendisinde toplandığı, hiçbir kötülük barındırmayan bu varlık tanrıdır. Yani tanrı vardır.²⁵⁰

²⁴⁷ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 65.

²⁴⁸ Brun, Jean, a.g.e., s. 65.

²⁴⁹ Molacı, Melike, *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, s. 17.

²⁵⁰ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 124-125.

Seneca ise doğanın insanı meraklı bir yaratılışla donattığını, bizim kendisinin ve güzelliklerinin tanığı olmamızı, kendisine bakmamızı ve onu çözümlememizi istediğini söylemektedir. Doğa, insanın fizyolojisini dahi kendisinin incelenmesi için şekillendirmiştir. İnsana iki ayağının üzerinde durmasını sağlayarak, sağa sola hareket edecek esneklikte boyun ve onun üzerinde, yüksekte bir baş vermiştir. Doğa kasıtlı biçimde, bize her şeyi ilk başta açık etmez. Bizim açık olandan açık olmayana, bilinmeyene, görünmeyene doğru yol almamızı ister. Hakikati bulmamız için ise merak duygusunu verir. Araştırmanın yollarını açar. Seneca doğaya uygun yaşamının yolunu ise insanın kendisini tamamen doğaya bırakmasında ve doğaya hayran olmasında görür. Yani eyleme geçilirse doğa kendi sırlarını bizlere açar.²⁵¹ Bundan anlaşılıyor ki tanrı kendi varlığının bilgisinin saklı kalmasını istememekte, akıl sahibi insan tarafından açığa çıkarılmasını beklemektedir. İnsanın bu hakikate ulaşmasının da çeşitli şartlar yaratmıştır. Tanrı vardır ve insanın da bu varlığın bilgisine ulaşması için uğraşması gerekmektedir. Bu uğraş türlü zorlukları barındırmaktadırlar; Stoa ahlakına sahip insanlar bu zorlukların üstesinden gelebilirler.

Epiktetos da, akıl sahibi insanların evrendeki her şeyin tanrı tarafından yaratılmış olduğunu akli ve kanıtlar yoluyla bulabileceğini söyler. İnsanın evrendeki her şeyin kusursuz, engellenemez ve anlamlı bir bütün oluşturduğunu öğrenememesinin mümkün olamayacağını söyler. İnsan dışındaki canlılar tanrının kanıtını anlamaktan yoksundurlar; fakat akıl sahibi olan insan tanrının varlığını anlayabilecek yetiye sahiptir. Çünkü akıl aynı zamanda tanrının parçası olduğundan parçaların bütünü anlaması gerekmektedir (*Söylevler*, 3.7) Bu dünya sahipsiz değildir. Mutlaka bir sahibi vardır. Bir ev ya da şehrin yöneticisi olmadan o ev ya da şehir nasıl varlığını sürdürebilir? Bu mükemmel uçsuz bucaksız evrenin mutlaka bir yöneticisi vardır, şans eseri oluşmamıştır. Bu yönetici ve yaratıcı olan şey nedir, ne amaçla evreni yarattı, ilkeleri nelerdir, nasıl evrene hükmediyor, biz kimiz ve neyiz? Ne için dünyaya geldik? O yaratıcıyla bir bağımız yok mu? İşte onlara göre peşinden koşmamız gereken asıl gerçeklikler bunlardır (*Söylevler*, 2.14).

Epiktetos, evrendeki düzen ve güzelliğin tanrının varlığına yegâne kanıt olmadığını, bilgenin nasıl yaşadığını inceleyerek de tanrının varlığına ulaşabileceğimizi

---

²⁵¹ Demiriş, Bedia, "Seneca ve Doğa", *Physis'ten Naturaya İlkçağda Doğa*, s. 497-498.

düşünür. Kiniklerin nasıl zor bir yaşam sürdürdüklerini ve buna rağmen nasıl da mutlu olduklarını anlatır. Sadece kendilerine verilmiş bir asa ile onurlandırılan Kinikler mutluluk ve huzuru bulmuşlardır. Kinikler tanrı tarafından insanlara örnek olsunlar diye gönderilmiştir. Bir servetleri, evleri, çoluk çocukları hatta yatacak bir yorganları bile yokken sağlıklı kalmayı başarmışlardır. Yapılması gereken şey, Kiniklerin nasıl kurtuluşa erdiklerini izlemektir. Kiniklerin bu yaşamları Zeus'un da eseridir. Zeus asla yeryüzünde insanlara kendi varlığını kanıtlamayacak şeyleri göstermez, aksine, erdemli yaşam örnekleri göstererek kendi varlığını kanıtlamış olur (*Söylevler*, 4.8).

Epiktetos, tanrının varlığını ve sıfatlarını sorgulayan ve inkar eden bazı kötümser filozofların argümanlarından da haberdardır. Bu kötümser filozoflara göre tanrının varlığı ile kötülük bir arada bulunamaz. Onlara göre bu dünyada her türlü kötülük mevcuttur. Eğer ki tanrı var olsaydı bunca kötülüğün yaşanmasına müsaade etmezdi. Onlara göre *kötülük var ise tanrı yoktur*. Ama Epiktetos onların bu argümanına karşılık tam tersine *Tanrı var ise kötülük yoktur* argümanını savunmuştur. Ona göre kötü olarak nitelendirilen şeyler aslında kötü değerlerdir. Bu konuyla ilgili Mehmet Önal da şunu söyler:

Epiktetos kötülük saydığımız şeylerin aslında dikkatli bakıldığında kötülük olarak görülemeyeceğini ve Tanrı'nın ilahi adaletinin kolayca savunulabileceğini iddia eder. Çünkü ona göre kötülük olaylarda ve nesnelere değil, bizim olaylarla ilgili yanlış yorumlamamızda aranmalıdır.²⁵²

Önal'a göre Epiktetos tanrının varlığı ve sıfatları konusunda sürekli bir savunma çabası içerisinde bulunmuştur. Tanrının varlığını reddeden tüm argümanlara karşılık cevap verme çabasında bulunmuş samimi bir filozoftur.²⁵³

---

²⁵² Önal, Mehmet, "Kötülük Problemine Epiktetos'un Mutluluk Öğretisiyle Bakmak", Felsefe Dünyası dergisi, 2012, Sayı 56, s. 137.

²⁵³ A.g.e., s. 144.

2.1. Tanrının Nitelikleri

Stoa düşünürleri sık iki ilkedden bahsetmektedirler. Bunlardan biri edilgin ilkedir. Edilgin ilke, niteliği olmayan töz, yani maddedir. Diğeri ise etkin ilkedir. Bu etkin ilke, edilgin ilkenin içinde yer alan, ona nüfuz etmiş olan neden ve yaratıcıdır. Etkin ilke maddeye yayılan, onun içerisinde yer alan, sonsuz olan tanrıdır.²⁵⁴ Stoa düşünürlerine göre yaratıcı tanrının birçok nitelikleri vardır. Bu nitelikleri Diogenes Laertios şu cümlelerle sıralamaktadır:

Tanrı ölümsüz bir varlıktır, akıllıdır, mutluluk içinde kusursuz ya da zekidir, ona hiçbir kötülük bulaşmaz; dünya ve dünyadaki şeylerle yakından ilgilidir; ama insan biçimli değildir. Evrenin yaratıcısıdır ve hem genel olarak hem her şeyin içine yayılan özel bir parçası olarak her şeyin babasıdır; çeşitli güçlerine göre birçok adla adlandırılır. Her şey onun sayesinde olduğu için ona Dia derler, yaşamın nedeni olduğu ya da tüm yaşama yayıldığı için Zena derler; egemenliği esîre kadar uzandığı için Athena'dır; havaya egemen olduğu için Hera'dır; yaratıcı ateşe egemen olduğu için Hephaistos'tur; denizlere egemen olduğu için Poseidon'dur; toprağa egemen olduğun için de Demeter'dir; buna benzer birtakım özelliklerine dayanarak başka adlar da vermişlerdir.²⁵⁵

Görüldüğü üzere Stoa düşünürlerine göre yaratıcı tanrı evrenin her yerine yayılmıştır; her şeyi bilen, gören, aynı zamanda her şeye hükmeden bir varlıktır. Buradan Stoa düşünürlerinin mitolojilerde anılan çeşitli güçlere sahip tanrıları tek tanrı çatısı altında kabul ettiklerini görmekteyiz. Onlara göre çeşitli güçlerde birbirlerinden bağımsız tanrılar yoktur, tek bir tanrı vardır. Epiktetos'u da bu tek tanrı konusunda diğeri Stoa düşünürlerinden ayrı bir yerde düşünemeyiz. Önal, Epiktetos'un kendisine atfedilen iki eserinde bazen *tanrı* bazense *tanrılar* ifadesini kullandığını, ancak *tanrılar* ifadesini kullanmasının çok tanrı inancına sahip olduğunu ispatlamayacağını söyler. Aslında Epiktetos her şeye gücü yeten, bilgi ve güç sahibi bir tanrıya inanmaktadır. *Tanrı* ya da *tanrılar* şeklindeki farklı ifadeler ilkçağın din dili ile ilgilidir. Yani *tanrı* ya da *tanrılar* kavramları aynı şeyi ifade etmektedir. Tek tanrıya inanan pek çok ilkçağ filozofu o dönemin din dilinden kaynaklı olarak yazılarında *tanrılar* ifadesini kullanmışlardır. Sokrates de tek tanrıya inandığı halde *tanrılar* ifadesini kullanmıştır.²⁵⁶

²⁵⁴ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 345-346.

²⁵⁵ Laertios, Diogenes a.g.e. s. 350.

²⁵⁶ Önal, Mehmet, a.g.e., s. 42.

Epiktetos'a göre her şey tanrının bilgi ve kudreti dâhilindedir. Onun bilgisi dışında hiçbir şey gerçekleşmez, bir yaprak dahi kımıldamaz.²⁵⁷ Tanrı her şeyi görür. Nasıl ki güneş yeryüzünde aydınlatmadığı bir yer bırakmıyor, güneşi yaratarak etrafımızda döndüren tanrı da bütünün parçası olan, kendisinden olduğu yeryüzündeki tüm varlıkların ne yaptıklarını biliyor (*Söylevler*; 1.14). Tanrının her şeyi görüp bilmesinin nedeni kendisinin yaratılan her şeyde yer almasıdır. O etkin ilke olarak yarattıkları ile iç içedir:

“... bir kimse gelip tanrıların nasıl bütün yaptıklarını görebildiğini sorduğu zaman [Epiktetos] ona şu soruyu sordu: Her şeyin bir olduğunu, bütün olduğunu görmüyor musun?” (*Söylevler*; 1.14)

Epiktetos tanrının yarattıkları ile bir olduğunu, iç içe olduğunu kabul etmektedir. Bir diyalogda da şöyle söyler: “Tanrılar her yere eşit uzaklıkta değil midir? Her nerede olursa olsun yapılanları aynı derecede göremiyorlar mı?” (*Söylevler*; 4.4) Tanrının yarattığı her şeyde mevcudiyetinin olması onun gözünün tüm insanlar üzerinde olduğu anlamına gelir.

Tanrı bütün yarattıklarıyla iç içe olduğundan, her yerde olduğundan insanların hangi toprak parçası üzerinde yaşadıklarının da bir önemi kalmamıştır. Buradan *dünya vatandaşlığı* fikrine kapı aralandığını fark ederiz. Çünkü Stoa düşünürlerine göre her yer tanrıya aynı uzaklıktadır. “Tanrı dünyayla birdir. Dünyadır ve dünyanın ilkesidir.”²⁵⁸ Epiktetos da tanrı ile insanın her yerde birbirlerine yakın durduklarını düşünmüştür. Bu konuda şunu söyler:

Tanrı'nın sizi yaşamanız için nereye gönderdiğinin bir önemi kalır mı? Tanrılar her yere eşit uzaklıkta değil midir? Her nerede olursa olsun yapılanları aynı derecede göremiyorlar mı? (*Söylevler*; 4.4)

Stoa düşünürleri tanrıların bütün erdemlere sahip olduklarını düşünmüşlerdir. Tanrılar en başından beri hep iyidirler ve böyle kalmaya devam edeceklerdir. Stoa düşünürlerine göre kötülük, asla tanrılarla ilişkilendirilebilecek bir nitelik değildir. Onlar kötülük yapmazlar ve hep insan için iyi olanı düşünürler. Tanrı, doğa ile bir olduğu için

---

²⁵⁷ A.g.e., s. 45.

²⁵⁸ Brun, Jean, a.g.e., s. 67.

iyilik doğaldır; doğada görülen her şey tanrının iyilikleriyle donatılmıştır. Stoa düşünürlerinden Hierokles Stoa'nın tanrısal iyilik görüşünü şu şekilde ifade etmektedir:

Tanrı iyidir, daha ilk andan itibaren bütün erdemlere sahiptir. Bu yüzden tanrı kötülük yapmaz ya da kötü şeylerin nedeni olmaz, aksine isteyen herkese bütünüyle iyi olan şeyleri o verir. Hem iyiler hem de ara şeyler, yani bizim için doğal ya da doğaya uygun [şeyler] onda sevinç uyandırır. Ama kötü şeylerin tek nedeni <erdemsizliktir>.²⁵⁹

Stoa düşünürleri, tanrılar tüm erdemlere sahip oldukları için yarattıklarının da iyilikle donatıldığını düşünmüşlerdir. Bizim kötü olarak gördüğümüz şeyler aslında kötü değildirler. Bizler, hükmümüz altında olmayan şeylerin bir kısmını kötü olarak niteleyebiliriz. Ancak bu onların kötü oldukları anlamına gelmez. Kötü olarak yorumladıklarımızda mutlaka bir tanrısal hikmet bulunmaktadır. Epiktetos da tanrılar hakkında onların var olduklarını, evreni adil ve iyi bir şekilde yönettiklerini, dolayısıyla onlara boyun eğilmesi gerektiğini, her şeyi olduğu gibi kabullenmemiz ve olayların en yüce akıl tarafından gerçekleştirildiğini bilmemiz gerektiğini söyler. Eğer tanrılar hakkında bu şekilde düşünülürse, onların bizleri umursamadığı veya hatalı oldukları düşünülemez ve onları suçlayamayız (*Enkheiridion*; XXXI). Tanrısal olan asla kusurlu olamaz, tanrılar her şeyi bilir ve asla yanılmazlar. İnsanların da bu bilinçle hareket etmeleri gerekir. Onlara göre, bizlere hatalı, talihsiz gibi görünen birtakım hadiseler aslında yanlış algılamalarımızdan kaynaklanmaktadır. Onların tanrıların adaletine güvenmekten başka bir seçeneklerinin kalmadığını, olaylara tanrısal hikmet nazarıyla bakılması gerektiğini ifade eder ve böyle bakıldığında evrende aslında kötülüğün bulunmadığını açıkça göreceğimizi söylerler.²⁶⁰

Epiktetos, tanrıların erdemli olduklarını, bu yüzden insanların da erdemli olmalarını istediklerini söyler. Ona göre tanrılar insanların mutlu olmalarını istemektedirler (*Söylevler*; 3.24). İnsanlar tanrısal akıl yanlarıyla tanrıya benzerler. Dolayısıyla akıl tanrıdan geldiği için aklın yolunda gitmekle insan iyi olanı tercih etmiş olur. Erdemli insanlar akla göre davranan insanlardır. Gündelik geçici hazların boyunduruğuna girmekse akıl dışıdır. Epiktetos'un hocası Musonius Rufus'a göre de

²⁵⁹ Molacı, Melike, *Hierokles'ten Kalanlar*, s. 39.

²⁶⁰ Önal, Mehmet, a.g.e., s. 54.

yeryüzünde yalnızca insan tanrıya benzemektedir. Sahip olduğu erdemler, insanı tanrıya denk kılar. Tanrı insanların adaletli, cesaretli, ölçülü olmalarını ister çünkü kendisi de bu erdemlere sahiptir. Tanrılar hazlara yenik düşmez, fesatlıktan, arzudan, hırstan, uzaktırlar. Yardımsever, insan severdirler ve fikirleri asildir. Tanrıları taklit eden insanlar da doğaya uygun olanı yapmaktadırlar. İnsanlar tanrılara imrenmelidirler, çünkü ancak bu şekilde davranarak mutluluğu yakalamaları mümkündür.²⁶¹

Epiktetos'a göre, filozoflar insanlara tanrıların niteliklerinin ne olduklarını anlatmakla görevlidir. Filozoflar tanrının varlığını, her şeyi yarattığını, tanrıdan hiçbir şeyin gizlenemeyeceğini, çünkü tanrının tüm eylemlerimizi önceden bildiğini, tanrının niyetlerimizi ve düşüncelerimizi okuyabildiğini anlatmalıdırlar. Tanrının doğasının ne olduğunu iyice öğrenmemiz gerekmektedir. Tanrının doğasını öğrenirsek, bizler de tanrılar gibi olmaya çalışır, zamanla onlara benzeriz. Tanrılar gibi olmak isteyenler onlar gibi yaşamalıdır. Mesela tanrılar alçakgönüllüdür, öyleyse insanlar da alçakgönüllü olmaya çaba göstermelidir; tanrılar özgürdür, öyleyse insanlar da kendilerini özgür kılmalı ve kendilerini köleleştiren şeylerden arınmalıdırlar. Tanrılar bağışlayıcıdır, öyleyse insanlar da bağışlayıcı olmalıdır. Tanrılara benzemek isteyenler tüm yapıp ettikleriyle tanrı gibi olmaya çaba göstermelidirler (*Söylevler*; 2.14).

İyi erdemlere sahip oldukları için tanrılar insanların iyi kalmalarını da isterler. Bu yüzden Epiktetos Sokrates'in sık sık bahsetmiş olduğu *daimon*'lardan (veya başka bir söyleyişle *daimonion*'lardan) söz açar ve o da tıpkı Sokrates gibi, tanrıların insanlara göz kulak olmaları için yanlarında bir *daimon* görevlendirdiklerini düşünür (*Söylevler*, 1.14). Epiktetos'un *daimon*'dan kastettiği, tanrının görevli kıldığı ve insanların hayattayken yapıp ettiklerini kayıt altına alarak tanrıya bildiren cin ya da melek türünden ilahi bir varlıklar olarak tasavvur edilebilirler. Platon'un *Şölen*'inde de Sokrates'in *daimon*'lardan söz ettiği görülür. Bunlar insanlar ve tanrılar arasında sürekli haber getirip götürmekte ve bazen de insanları kötülüklere karşı korumaktadırlar (*Söylevler*, 1.14). Filozoflar ya da bilgeler tanrıların dostu olduklarına göre ve tanrıya hizmet ettikleri düşünüldüğünde, bu insanların *daimon*'larla aynı misyonu paylaştıkları düşünülebilir. Tanrıların görevlendirdiği cin ya da melek anlamlarına da gelen *daimon*, filozoflara ya da

---

²⁶¹ Molacı, Melike, "*Musonius Rufus'tan Kalanlar*", s. 67.

başka ifadeyle bilgelere yardım etmektedir. *Daimon*, bilgelere kılavuzluk ederek görünüşlere kapılmalarının önüne geçer.

Epiktetos, tanrının niteliklerinden söz ederken onun yalnızlığından da bahsetmektedir. Tanrının ne tür bir yalnızlığı olduğunu ve bizlerin de bu yalnızlığı nasıl yorumlamamız gerektiğini şöyle anlatır:

Yalnız olmak kimsesiz olmak için yeterli bir sebepse, Zeus'un da büyük yangında kimsesiz kaldığını sanıp şöyle yakındığını mı düşünelim: 'Ne kadar mutsuzum ki yanımda ne Hera var, ne Athena, ne Apollon, ne bir kardeş, ne bir evlat, ne bir döl ne de akraba.'... tıpkı Zeus'un da yalnız başına yaşaması, kendi huzuruna sahip olması ve yarattığı hükümlerini, doğayı düşünmesi, kendine uygun düşüncelere sahip olması gibi; biz de kendi kendimize konuşabilecek ve ötekilerin yokluğunu hissetmeyecek kadar güçlü olmalıyız. (*Söylevler*; 3.13)

Epiktetos tanrının yalnızlığından söz ederken, aslında bilgelere yeryüzünde yalnız olmalarının ne derece tanrısal bir durum olduğunu anlatmaya çalışır. İnsan tanrıya yalnızlığı konusunda da benzemelidir; tanrının iradesi kadar güçlü bir iradeye sahip olmalıdır. İnsanın yalnızlığını kabullenmesi, onun güçlü olduğunu gösterir.

Epiktetos saf ve temiz olmanın da tanrının bir niteliği olduğundan söz eder; insanların bu saflık ve temizliği örnek almaları gerektiğini söyler. Tanrılar doğaları gereği saf ve temizdirler. Ancak insan birçok maddenin karışımından meydana geldiği için, tamamıyla saf ve temiz olması imkânsızdır. Ancak saflığa mümkün olduğunca yaklaşabilmelidir. Saflığa yaklaşması ise akla düşen bir görevdir (*Söylevler*; 4.11). Çünkü onlara göre aklının kaynağı tanrıdadır, insanın akli ile tanrının akli bir ve aynıdır.

Epiktetos'un tanrı anlayışından söz ederken ele aldığımız bütün bu tanrısal nitelikler arasında, onun cezalandırıcı bir yanından söz edilmediğini görürüz. Nedense Epiktetos'un tanrısı hataları cezalandıran bir tanrı değildir. Ancak bu bütün Stoa düşünürleri için geçerli değildir. Mesela Hierokles, tanrıların yargılarının değişmez olduğundan söz ederek tanrıların asla kararlarından geri adım atmadıklarını söyler. Kararlılık ve değişmezlik tanrıların başlıca erdemlerindedir. Evvelen beridir tanrılar istikrarlarını korumaktadırlar. Bazı insanların tanrılar tarafından cezalandırılmaları ve affedilmemeleri de bundan dolayıdır. Hierokles'e göre, tanrıların cezalandırmaya karar

verdikleri insanlarla ilgili yargılarını değiştirmeleri durumunda, evreni adil ve güzel yönetebilecekleri düşünülemez.²⁶²

2.2. Tanrısal Akıl Ve İnsan

Stoa düşünürlerine göre insan akıl sahibi bir hayvandır. İnsanın hayvansal yönü hayvanlarla ortak bir bedene sahip olmasından gelir. Akıl sahibi olması ise onu hayvandan ayıran yönüdür. Dolayısıyla insan tüm canlılardan daha üstün bir varlıktır. Çünkü insanın akli tanrısal akıldan pay almıştır; ama tanrı insanı yaratırken hayvansal bir bedenle sınırlamıştır.

Doğada her canlı, belli bir amaca hizmet etsin diye yaratılmıştır. Canlılar kendilerinde bulunan niteliklere göre doğadaki amaçlarını gerçekleştirirler. Üstün olmayanlar üstün olanlara hizmet ederler. Mesela orta dönem Stoa düşünürü Panaitos'a göre öküzler, atlar ve diğer hayvanlar insanlara yarar sağlayan ve hizmet eden akıldan yoksun canlılardır.²⁶³ Bedensel olarak hayvanlarla aynı düzeyde yaşayan insan, onlardan farklı olarak akıl ile donatılmıştır. Hayvanlar, içgüdü ve tasarımlama yeteneklerinden dolayı mineraller ve bitkilerden üstündürler; insan ise tanrısal soluk olarak bedenine gömülü olan akıl yönünden hayvanlardan üstündür.²⁶⁴ Nasıl ki akıl sahibi olmayan bitki ve hayvanlar akıl sahibi olan insanın hizmetindedir, kendinde tanrısal akıl barındıran insan da aklının kaynağı olan tanrının hizmetinde olmalıdır.

Tanrının hizmetinde olması gereken insan, bunu yaparsa kendi doğasına uygun davranmış olacaktır. Stoa düşünürleri insanın doğasına uygun yaşamasını, insanın ulaştığı en mükemmel yaşama biçimi ile özdeşleştirirler. İnsan özü gereği akıl sahibi bir hayvan olduğundan, kendi özünü meydana getiren aklına uygun davranmalıdır. İnsanın aklına uygun davranması demek, erdemli bir şekilde yaşaması demektir. Erdemli bir yaşam sürmek ancak doğanın yolundan gitmekle mümkündür. İnsanın ereği erdemli bir yaşam sürmek olmalıdır. Bu ise akla ve doğaya göre yaşamaktır.²⁶⁵ Doğaya uygun yaşamak, doğayı gözlemlemek demektir. Doğayı gözlemlediğimizde her hayvanın kendi fiziki

---

²⁶² Molacı, Melike, *Hierokles'ten Kalanlar*, s. 37.

²⁶³ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, s. 43.

²⁶⁴ Brun, Jean, a.g.e., s. 73.

²⁶⁵ Stock, George, a.g.e., s.21.

yapısına uygun davrandığını, insanın da bu fiziki yapıya ilave olarak akla uygun davrandığını görürüz. Hayvanlar doğaları gereği zevki arar ve acıdan kaçarlar. Bunu insanlar da yapmaktadır. Bunları yapmak hem insanların hem de hayvanların kendileriyle ilgilendiğini gösterir. Çünkü doğa her hayvanı kendisine emanet etmiştir. Her hayvan kendisinin vasisidir. O yüzden hayvanlar kendileri için neyin iyi ve neyin kötü olduğunu doğadan gelen itkiler sayesinde bilirler. Doğaları gereği varlıklarını sürdürmek zorunda olan hayvanlar doğanın kendi içlerine yerleştirdiği içgüdü sayesinde hayatta kalırlar. Bu içgüdü insanlarda da vardır. Ancak varlığını koruma içgüdüsünün yanında insanda akıl da vardır. İnsan bu içgüdünün yanında akıl sayesinde varlığını sürdürür. Aklı sayesinde acılardan, korkularından kaçır, tutkularından uzak durur. İnsanların bu şekilde sakınlı davranmaları doğaya uygun yaşamaları demektir.²⁶⁶ Panaitios da insanlar ile hayvanlar arasındaki farkı, hayvanların sadece dürtülerinin yönlendirmesine göre harekete geçtiğini, ne geçmişi ne de geleceği düşündüklerini, onların zamanının *şimdi* olduğunu, oysa insanın akıldan pay alarak doğasına uygun şeylerin farkında olduğunu, karşılaştırma yaptığını, neden ve sonuçlar arasında bağ kurduğunu söyler.²⁶⁷

Genel olarak Stoa düşünürleri gibi düşünen Epiktetos da hayvanlar ile insanları kıyaslayarak hayvanlarla ortak olan yönümüzün bedenimiz olduğunu söylemektedir. Epiktetos'a göre tanrılar ile ortak olan yönümüz, aklımız ve düşünme yetimizdir. Hem hayvansal hem de tanrısal iki yön insanda bir araya gelmiştir. Bu yüzden kimi insanlar kendilerini bayağı ve ölümlü bir hayvan gibi görürken, kimi insanlar da kendilerini tanrısal bir varlık olarak görür (*Söylevler*; 1.3)

Epiktetos, akıl sahibi her insanın aklın doğrularına göre hareket etmediğini, dolayısıyla bazılarının bedensel arzuların peşinden gittiğini, yani hayvansal nitelikli içgüdülerine göre davrandığını sık sık vurgular. Hayvansal, yani bedensel arzuların peşindeki insan özgür olamaz, böyle insanlar beden ile ilgili her şey karşısında köledir. Doğası gereği bedensel olan her şey ölü, toprak ve çamurdur. Topraktan gelen beden değerli değildir (*Söylevler*; 3.22). Tanrı insanı yaratmakla kalmamış, ona kendinden bazı parçalar vermiştir. Aynı zamanda insanı kendisine emanet ederek insanın kendi sorumluluğunu almasını sağlamıştır. Tanrı, insanlara kendi doğasından olan dürüstlük,

²⁶⁶ Demiriş, Bedia, "Seneca ve Doğa", *Physis'ten Naturaya İlkçağda Doğa*, s. 483.

²⁶⁷ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, s. 43-44.

kararlılık, doğruluk, cesaret, kaygılara ve tutkulara karşılı dayanıklılık vermiştir (*Söylevler*; 2.8). İnsana düşense bu görev ve emanetleri korumaktır. Bunları korumak da akıl ile mümkündür.

Akıl sahibi insan bilgelik için uğraşır ve kendi ilkelerini yaratır, filozofların söylediklerine, doğrulara kulak verir. Kendi kendine öğütler verir ve bunları daima aklına tutar. Bu şekilde davrandığında, bu öğütlerin tanrıdan geldiğini görür (*Söylevler*; 1.25) Dolayısıyla, insan için doğaya uygun yaşamak, akla göre yaşamakla aynı anlama gelir. Akla göre yaşamak da tanrının buyruklarını yerine getirmektir.

Epiktetos'a göre doğaya uygun yaşamak, medeniyeti terk edip tamamen doğada yaşayan diğer canlılar gibi yaşamak anlamına gelmez; Epiktetos'un kastettiği akıl ile doğanın bir olması nedeniyle tamamen akli esas olarak yaşamaktır. İnsan için akla uygun olan, doğaya da uygun olmalıdır. Maddi olan doğadan ziyade bu doğanın ardındaki gizli akıl esastır.²⁶⁸ Bu akıl bize tanrının armağanıdır. Tanrı iyiliksever olduğu için bizlere bu armağanı vermiştir. Kendinden rasyonellik vererek bizi kendisiyle akraba kılmıştır. Zihinlerimiz Zeus'un zihninin parçasıdır. Bizler kendi hesabımıza göre seçimler yaptığımızda, aslında Zeus'un kullandığı akıl ile aynı olan akli, aynı gücü kullanırız. Tanrı bize kendinden akıl vererek, bazı görevler de vermiş olur.²⁶⁹ Bu görevleri layıkıyla yerine getirmemiz gerekir. İnsan, bu görevlerini yerine getirirken doğaya uygun yaşamasına engel olan bedenini fazla önemsememelidir. Epiktetos'a göre insan ancak görünüşlere, arzulara-dürtülere ve bedene göre değil aklına ve iradesine göre eylemlerde bulunursa doğaya uygun yaşayabilir.²⁷⁰

Epiktetos'a göre mutlu olmak, ancak doğaya uygun yaşamakla mümkündür. Doğaya uygun yaşamak, akla göre, doğanın düzenine göre, tanrının uygun gördüğü şekilde, özgür ve mutlu bir şekilde yaşamak demektir.²⁷¹

Epiktetos'a göre, insan doğasının kaynağı doğal düzen, yani tanrıdır. Yaşam tanrının istediği gibi, doğaya uygun olmalıdır. Doğaya uygun bir yaşam sürmek ise akıl ve bilgelik gerektirir.²⁷² Bilge kişi her şeyin tanrıdan geldiğini bilip, tanrının istedikleri

---

²⁶⁸ Önal, Mehmet, a.g.e., s. 32.

²⁶⁹ Kiraz, Sibel, "Epiktetos", *Physis'ten Naturaya İlkçağda Doğa*, s. 514.

²⁷⁰ A.g.e., s. 525.

²⁷¹ A.g.e., s. 527.

²⁷² A.g.e., s. 509.

doğrultusunda kalarak yaşamını sürdürür. Kendisini tanrının bir hizmetkârı kabul eder ve sürekli tanrıyı memnun etmek gayesini taşır. Epiktetos da *Söylevler*'de tanrıya şu şekilde yakararak ona bağlılığını ifade eder:

Benim geleceğimi nasıl istiyorsan öyle şekillendir, sahip olduğum akıl senin sahip olduğunla aynıdır; ben sana ait bir parçayım. Seni hoşnut edecek hiçbir şeyi reddetmem. Beni istediğin yere götür; bana seçtiğin giysileri giydir; insanların içinde olmamı istiyorsan oraya koy; yalnız kalmamı istiyorsan yalnız bırak; burada kalmamı istiyorsan burada kalırım, sürgüne gitmemi istersen sürgüne giderim; zengin olmamı istersem zengin olurum, yoksul olmamı istersen yoksul. Bu durumlardan hoşnut olmayan herkesin karşısında olacağım; karşılaştığım her şeyi sen nasıl yarattıysan öyle açıklayacağım. (*Söylevler*; 2.16)

Bilge, kendisine verilen tanrısal aklın gerektirdiği şekilde yaşamayı kendine amaç edinir. Kendindeki tanrısal akıl vasıtasıyla evrensel akla ulaşmaya, ona layık olmaya çalışır. Tanrıdan memnuniyetini dile getirir. Tanrının yarattığı bütün şeylere hayranlık besler. Stoa düşünürlerine göre, yaratılmış her şey bizlerde hayranlık uyandırmalıdır. Çünkü evrende muhteşem bir düzen vardır. Gökyüzü bizlerde hayranlık uyandırmalıdır. Hiçbir şey, insan eliyle oluşturulan hiçbir düzen doğadan daha mükemmel olamaz. Evrende öyle bir düzen vardır ki, bir tek tuğla yerinden oynatıldığında koskoca bir yapı sarsılır. Tanrının yarattığı evren işte öyle hassastır. Doğaya uygun yaşamak isteyen insan bu evreni ve tanrının iradesini iyi incelemelidir. Doğanın düzenini ve tanrısal yaşamın bilgisini layıkıyla edinmedikçe, kendisini inceleyerek kendi doğasının bütünüyle evrensel doğayla uyumlu olduğunu araştırmadıkça, iyi ve kötü şeylerin doğası hakkında fikir yürütemez. Fizik bilgisi olmadan bilge olunmaz.²⁷³

Bilge, ahlakın tek iyi olduğunu bilir ve mutluluğun da bir tek ahlaklı olmaktan ileri geldiğini görür.²⁷⁴ Mutlu olan bilge aynı zamanda kadercidir; tanrıya boyun eğmek, onun kölesi olmak özgürlüğün ta kendisidir. Bu yüzden kendisini hem özgür hem de mutlu hisseder.

Stoa düşünürleri erdemli insanların tanrısal varlıklar olduğunu düşünürler. Erdemli insanlar tanrılara saygılıdır, tanrıları severler ve dindardırlar. Tanrılar dindar

²⁷³ Molacı, Melike, *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, Çizgi Yayınları, İstanbul 2021. s. 49.

²⁷⁴ A.g.y.

olanları sever. Dindar olanlar tanrısal olan hiçbir şeye karşı gelmezler. Kötü insanlar ise tanrısızdırlar ve dindar değillerdir.²⁷⁵ Stoa düşünürlerine göre dinsizler tanrı düşmanlıdır ve budaladırlar. Budala olan dinsizler tanrı ile uyumsuzluk içerisinde, tanrısal olan her şeye düşmandırlar.²⁷⁶

Demek ki Stoa düşünürleri akıl ve irade sahibi olmanın tek başına insanı tanrısal hale getirmeyeceğini düşünmüştür. Akıl ve iradeyi tanrı yolunda kullanmak insanı tanrısallaştırır. Epiktetos'a göre de akıl ve irade sahibi olmak tek başına insana tanrısallık vermemektedir. Akıl ve irade sahibi olmak insana sadece bu yetileri kullanma özgürlüğü vermektedir.²⁷⁷ Tanrısal olup olmamak tamamen insanın özgür seçimleri ile mümkündür.

Zenon, tanrısallığın her şeye nüfuz ettiğini,²⁷⁸ Kleanthes ise hiçbir şeyin akıldan daha tanrısal olmadığını söylemiştir.²⁷⁹ Bundan aslında insan davranışlarının tümünü kapsayan bir tanrısallığın varlığını kastetmemişlerdir. Onların kastettiği tanrısallık, sadece aklın kaynağı ile ilgilidir. İnsan akli tanrısaldir ama insanın aklını kullanarak özgürce yerine getirdiği davranışların tümü tanrısal olmayabilir.

Hem Epiktetos hem de diğer Stoa düşünürleri insanların sahip oldukları akılları dolayısıyla tanrısal olduklarını, ancak eylemlerinin sonuçlarının tanrısal olup olmasının tamamen tanrının isteklerine göre davranılıp davranılmadığına göre belirlendiğini düşünürler.

Stoa düşünürlerine göre tanrısal aklın her şeye nüfuz etmesinden dolayı her şeyde tanrılarla bir akrabalık vardır. Her şeydeki bu tanrısal akrabalık, insanların da birbirleriyle tanrısal akraba oldukları anlamına gelir. Yeryüzündeki tüm insanların aynı tanrısal kaynaktan beslenmeleri tüm insanlığı birbirlerine akraba kılar.

Stoa düşünürlerine göre doğa, bizlere tanrısal akli vererek birbirimizle kardeşçe yaşamamızı istemektedir. Mesela Stoa düşünürlerinden Hierokles'e göre doğa bizi neden yarattığı konusunda bilgisiz değildir. Doğa bizleri birbirimizle müttefik olalım diye yaratmıştır. O yüzden kimse yalnız değildir. Doğa bizi bir anneden ve babadan dünyaya getirtir. Dünyaya kardeşleri de getirtir ki, onlarla iyi geçinelim. Herkesin anne babası,

²⁷⁵ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 340.

²⁷⁶ Molacı, Melike, *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, s. 107.

²⁷⁷ Kiraz, Sibel, "Epiktetos", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, s. 520.

²⁷⁸ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 70.

²⁷⁹ A.g.e., s. 125.

kardeşleri ve akrabaları vardır. Bizler bu şekilde birlikte yaşarız. Akıl bizi birbirimize yakın ve akraba kılar. Biz insanlar bu şekilde topluluklar ve devletler oluştururuz.²⁸⁰ O halde bu kardeşliğin, akrabalığın gereği olarak birey, içinde bulunduğu topluma karşı iyi niyet beslemelidir. Toplumun iyiliğini istemelidir. Sahip olduğu aklın sözünü dinlerse, yaptığı eylemler toplumun iyiliğine hizmet olacaktır. Aklın yapmasını buyurduğu eylemler iyi, yapmamasını buyurduğu eylemler ise kötü ve aykırıdır. Mesela anne babaya saygı göstermek, dostlarla iyi geçinmek, kardeşe değer vermek, vatanını sevmek gibi eylemler iyidir. Anne babayı saymamak, kardeşlerle ilgilenmemek, vatanını sevmemek gibi eylemler de kötüdür.²⁸¹ İçinde bulunduğu toplumun iyiliğini istemek gerektiği düşüncesi, Epiktetos'ta da kabul görmüştür. Epiktetos bunu insanların aynı tanrısal akıl paylaştıkları ilkesiyle açıklayarak temellendirmiştir.

İnsanların birbirleriyle tanrısal akraba olmaları ve tanrının aklının evrenin her yerine dağılmış olması, Stoa düşünürlerinin dünya devleti ve dünya vatandaşlığı fikirlerinin temelini meydana getirir. Aslında Stoa düşünürleri tüm evreni bir devlet olarak, insanların ve tanrıların paylaştığı bir devlet olarak görürler. Onlara göre her bir insan bu devletin bir yurttaşıdır. Bu evren tanrısal irade tarafından yönetilir. İşte bu bizi kendimizden çok ortak iyiye değer verme isteğine götürür.²⁸² Sınırların kaldırıldığı, herkesin birbirine kardeş olduğu, herkesin birer dünya vatandaşı olduğu bu düzen, mükemmel bir düzendir. Bu aynı zamanda tanrının devleti demektir. Bu düzende herkes ortak akla hizmet eder. Tanrı da böyle bir devlet düzenini arzu etmektedir. Tüm insanlar aynı tanrısal akıl paylaşırlar, o yüzden birbirlerine yardım etmek ve aynı evrenin yurttaşı olmak için dünyaya gelirler. İnsanlar sempatiyle bir araya gelerek dünya vatandaşı olabilirler. Tanrı bizleri birbirimize karşı sevgi besleyelim, bir araya gelelim diye yaratmıştır.²⁸³ Aynı gerekçelerle Epiktetos'un da dünya vatandaşlığı fikrini paylaştığını görürüz. Sonuç olarak Epiktetos, insanların kardeşçe bir arada yaşadığı bir tanrı devletinin hayalini kurmuştur diyebiliriz.

Epiktetos da dâhil olmak üzere tüm Stoa düşünürleri tanrısal akıl toplumun düzenine ve bireyin mutluluğuna dayanak olarak kabul ederler. Yapılması gereken şey

---

²⁸⁰ Molacı, Melike, *Hierokles'ten Kalanlar*, s. 54.

²⁸¹ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 337.

²⁸² Molacı, Melike, "*Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*", s. 45.

²⁸³ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 35.

tanrısal aklın her yerde hâkim olduğunu unutmamak ve aklın buyurduğuna göre davranmaktır. İnsan olarak Tanrısal aklın ve Zeus'un yapma dediklerini yapmamak, yap dediklerini ise yapmak durumundayız. Epiktetos'a göre bu, insanın kendi doğasına uygun hareket etmesi ile aynı şeydir. İnsan doğasına uygun davranırsa ancak doğanın bir parçası haline gelebilir.²⁸⁴ Doğa, insanı diğer varlıklardan ayırmak üzere ona akıl verdiğiinden, onun doğasına uygun davranması aklına uygun davranmasıdır.²⁸⁵

2.3. Yazgı ve Kehanet

Stoa literatüründe birçok kavram birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Bu kavramlardan biri de yazgıdır. Yazgı, Stoa felsefesinde ortak doğa, doğanın akli, tanrının akli, tanrı, ateş, soluk, öngörü, Zeus, ve varlıkları birbirine bağlayan neden kavramlarına da karşılık gelmiştir.²⁸⁶ Zenon ve Khrysippos yazgının olaylar arasındaki bağ ve akıl olduğunu; doğa, akıl ve tanrısal öngörü ile aynı şey olduğunu düşünmüşlerdir. Onlara göre her şey yazgıya göre meydana gelmiştir.²⁸⁷ Diogenes Laertios da bu konuya değinerek Stoa düşünürlerine göre tanrının tek olduğunu, Zeus, yazgı ve akıl diye de adlandırıldığını, bu kavramlar dışında yazgının daha birçok adının da olduğunu belirtir.²⁸⁸

Stoa düşünürlerinin yazgı anlayışının, bir yönüyle, Herakleitos'un yaratıcı ateş fikrinin etkisinde geliştiği söylenebilir. Bilindiği üzere Herakleitos, evrenin ateşten oluştuğunu, sürekli değişerek belirli zamanlarda tekrar ateşe dönüştüğünü ve bunun da yazgı olduğunu belirtmiştir.²⁸⁹ Aynı şekilde Stoa düşünürlerinden Zenon da Herakleitos gibi ateşin her şeyin elementi olduğunu düşünmüştür. Dünyanın kadere bağlı olarak sonunda alev alarak yeniden ateşe dönüşeceğini, dolayısıyla ilk ateşin bir tohuma benzediğini, bunun da her şeyin nedenini, geçmişini, geleceğini, şimdiyi ve ilkeleri barındırdığını söyler. O yüzden Zenon'a göre ilk ateş bir yazgıdır; var olanın bilgisi, yasası ve hakikatidir.²⁹⁰

---

²⁸⁴ Kiraz, Sibel, "Epiktetos", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, s. 520.

²⁸⁵ Stock, George, a.g.e., s.46.

²⁸⁶ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 45-46.

²⁸⁷ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 73.

²⁸⁸ Antisthenes, Diogenes, a.g.e., s. 346.

²⁸⁹ Capelle, a.g.e., s. 105.

²⁹⁰ Zenon, Kleanthes, a.g.e., s. 53-54.

Elbette Herakleitos Stoa düşünürlerini yalnızca yazgı konusunda etkilemiş değildir. Herakleitos'un özellikle kehanet konusunda da Epiktetos ile ortak fikirlerinin olduğunu görürüz. Ama bu benzerliğe değinmeden önce, Sokrates ve Herakleitos'u kıyaslamakta fayda vardır. Herakleitos'un Stoa düşünürleri ile benzerliğinin yanında Sokrates ile de kehanet konusunda benzer fikirler ileri sürdüğü söylenebilir. Her ikisi de insanın kehanete kendisinden yola çıkarak varabileceğini düşünmüşlerdir.

Herakleitos, insan aklını tanrısal akılla birleştirmektedir. Ona göre insan akli ile tanrısal akıl arasında görünmez bağlar vardır. İnsan bu sayede tanrısal aklın karar ve hükümlerinin bilgisine ulaşabilmektedir. Herakleitos, kehanetin yolunun rüyalarla ilişkili olduğunu düşünerek ruhlarımızın, beden uykuda iken duyularımıza ihtiyaç duymadan geleceği bizlere haber verdiğini düşünüyordu. Ona göre bizler rüyalarda daha önceleri hiç görmediğimiz yerlerin görüntülerini, tanımadığımız insanların yüzlerini, ölüleri görebilmekteydik. Tanrısal güçlerin etkisi altında olan, tanrıya layık insanların da önceden uyarıldığını düşünüyordu.²⁹¹

Buradan anlaşılacağı gibi, Herakleitos'a göre rüyaların kehanetle doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Ancak her rüya görenin tanrısal hikmetin tümünü göremeyeceğini, bu hikmetin tümünü tanrıya layık insanların görebildiğini, bunun yanında insanın kehanetin bilgisi için kendisinden başka bir şeye ihtiyaç duymadığını ima etmektedir.

Herakleitos'un tanrılara layık olanların önceden uyarıldığına dair düşüncesi bizlere Sokrates'in *daimonion*'unu hatırlatır. Bilindiği üzere Sokrates, mahkemede savunmasını yaparken yargıçlara iddianamede geçen tanrı tanımazlık suçlamasının aksine tanrılara inandığını söylemiştir. Sokrates kendisinde bulunan bir iç sestem, yani *daimonion*'dan bahsetmiş, bunun kendisi için yol gösterici olduğunu söylemiştir. Bu *daimonion* Sokrates'e ne yapip ne yapmaması gerektiğini söyleyen, ya da en azından yanlış bir şey yapacağı zaman Sokrates'i uyaran tanrısal bir sestemdir. Sokrates kendindeki tanrısal sestem bahsetmesinin kente yeni tanrılar getirmek olmadığını yargıçlara söyler. İddiası, başkalarının kâhinlerde, kuşlarda, vb. geleceğe dair aradıkları alametleri kendi içinde bulmuş olduğudur.²⁹² Sokrates Herakleitos gibi bir rüya-kehanet ilişkilendirmesi yapmaz, ama kehanet için kuşlara ve kâhinlere ihtiyaç duymamasından hareketle,

²⁹¹ Capelle, a.g.e., s. 103-104.

²⁹² Kılınç, Doğan Barış, "Sokrates", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, s. 290.

Herakleitos gibi onun da insanın kehanete kendisinden yola çıkarak varabileceğini düşündüğü söylenebilir.

Sokratik *daimonion*'dan söz açılmışken, Herakleitos'un *daimon* ile ilgili bir fragmanından da söz etmekte fayda vardır. Şunu söyler Herakleitos:

Her şey ateşten oluşmuştur ve gene onda çözülür; her şey yazgıya göre olur ve varlıklar karışık akımların sayesinde uyum içinde bulunur; her şey ruh ve *daimon*'larla doludur.²⁹³

Dolayısıyla Herakleitos, *daimon*'ları da ateşten varsayar. Onları ruh, ateş ve yazgı ile bir ve aynı kabul eder. Ona göre bunların hepsi ateşten doğmuştur, dolayısıyla *daimon* da tıpkı diğerleri gibi maddeseldir. Ama bizler Sokrates'in *daimonion*'u maddesel olarak kabul etmediğini, tanrının bir lütfu olarak insana ulaşan bir iç ses olarak kabul ettiğini düşünebiliriz.

Stoa düşünürlerine göre her şey zorunluluğa göre değil; yazgıya göre meydana gelmektedir. Stoa düşünürleri öncelikle olanaklı olan ile zorunlu olan arasında bir ayrım yaparlar. Onlara göre yazgı bütün nedenleri kuşatmaktadır. Gelecek söz konusu olduğunda yazgı sadece epistemolojik bir zorunluluğu ifade eder. Stoa düşünürlerine göre her şeyin yazgıya göre olması bir zorunluluktur. Ancak bu olacak her şeyin zorunlulukla olması gerektiği anlamına gelmez. Onlara göre zorunluluk, geçmişte ve şimdide geçerli olmakla birlikte, gelecekte olacak olayların şimdiden zorunlu olmadıkları, ancak gelecekte olduktan sonra zorunlulukla oldukları anlamına gelmektedir. Yani onlara göre gelecek, yazgıya göre meydana gelir. Eğer bir olay henüz gerçekleşmemişse, burada yazgı zorunluluk ile eş anlamlı kabul edilmektedir. Gelecek söz konusu olduğu için kader bütün olanakları içinde barındırmaktadır.²⁹⁴ Yazgı olmuş, olan ve oluyor olanın olanaklarını içermektedir. Olanaklı olarak oluşan her şey yazgıya göre olmaktadır. Bir şeylerin yazgıya göre gerçekleşmiş olması, her nedenin yazgı tarafından kuşatılmış olduğunu gösterir. Yazgıya göre gerçekleşmek ise özgürlük, bize bağlı olan ve sorumluluklar açısından da bizlere sorumluluk teşkil etmemektedir.²⁹⁵

²⁹³ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 419.

²⁹⁴ Molacı, Melike, *Stoa Fiziği*, s.227.

²⁹⁵ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 39.

Stoa düşünürlerine göre evrende her şeyin bir amacı vardır. Her şey bu amaca göre hareket etmektedir. Evrende zorunluluk hâkimdir ve rastlantı yoktur. Bu, tıpkı bir tohumdan bir bitkinin çıkması türünden, canlı ve içten bir zorunluluktur. İşte biz bu zorunluluğu insan yaşamında da görürüz. Tüm insanların sonunu değiştiremeyeceği, uymak zorunda olduğu yazgısı sayesinde bu zorunluluk hükmünü sürdürür. İnsanın yazgısı önceden belirlenmiştir. Tohumdan hangi meyve çıkması gerekiyorsa o meyve çıkacaktır; başka bir meyvenin çıkması mümkün değildir. İnsanın yapması gereken şey, yazgısını olduğu gibi kabul etmektir.²⁹⁶ Ölüm de bu yazgıya dâhildir, ona karşı durulamaz. Onu olduğu gibi kabullenmek gerekir. Doğada mademki ölüm vardır, öyleyse doğaya uygun yaşamak da gerekmektedir. İnsan içinde bulunduğu evrenin bir parçası olduğunun bilincinde olmalıdır. Sadece bunun bilincinde olan insan mutlu olabilir.²⁹⁷

Bir boşluk içerisinde olan dünya gökyüzünden, tanrılardan, topraktan, insandan ve diğer canlılardan oluşmaktadır. Bu dünya hem tanrısaldır hem de tanrının bizzat kendisidir. Akla uygundur, canlıdır ve yaşayandır. Yani tanrı ve dünya iç içedir. Tanrı ve dünyanın iç içe oldukları fikri, Stoa felsefesinde önemli bir yer tutar. Bu durum bilgeliğin ve tanrıyla uyumun yolunu açmaktadır. Bilgelik tanrıya boyun eğmek, yazgıyı olduğu gibi kabullenmektir.²⁹⁸

Görüldüğü gibi, Stoa düşünürleri yazgıya büyük önem atfederler. Bu ise onlara göre tanrının iyiliğinden ve evrenin düzeninden kaynaklanmaktadır. Onlara göre yazgı ile bizler evrenin doğasını, düzenini, nedenler sıralamasını anlarız. Öyleyse onlara göre yazgı hakkında konuşmak, tanrı ve nedenler hakkında konuşmakla aynıdır.²⁹⁹

Stoa düşünürlerine göre evrende her şey birbirine bağlıdır. Hiçbir şey tek başına olmadığından, kehanete de olumlu yaklaşırlar. Kurban edilen hayvanların iç organları, kuşların uçuşu vb. şeylerle gelecekteki olaylar arasında ilişki kurmaya çalışırlar; geleceğin bu şekilde tahmin edilebileceğini düşünürler.³⁰⁰ Stoa düşünürlerine göre tanrılar vardır ve bize de geleceği bildirirler. Geleceği insanlara bildirmek isteyen tanrılar

---

²⁹⁶ Aster, Ernst von, a.g.e., s. 290-291.

²⁹⁷ A.g.e., s. 291.

²⁹⁸ Brun, Jean, a.g.e., s. 52-53.

²⁹⁹ Molacı, Melike, *On Kavramda Stoa*, s. 37.

³⁰⁰ Aster, Ernst von, a.g.e., s. 292.

bunun yolunun ne olduğunu da bize göstermektedirler. Kehanet bu yollardan biridir. Öyleyse kehanet Stoa düşünürlerine göre bir bilimdir.³⁰¹

Dolayısıyla kâhinlere de bu konuda görevler düşmektedir. Tanrının iyiliği onlara göre dünyaya yayılmıştır, tanrısal öngörü (yazgı) evrendeki olayların zincirleme olarak birbirine bağlı olduğu düzende kendini göstermektedir. Birbirine bağlı bu olaylardan şimdiye bakarak geleceği okumak olanaklıdır. Bu ise kâhinlerin görevidir. Stoa düşünürlerine kehanet, tanrının kendisini insanlara göstermesinin bir yoludur.³⁰²

Bununla birlikte, Stoa düşünürleri arasında kehanete olumlu yaklaşmayan istisna bir isim de yer almaktadır. Orta dönem Stoa düşünürü Panaitios, Stoacıların büyük çoğunluğunun kabul ettiği kehanete çekimser yaklaşmıştır. Erken dönem Stoa filozoflarının evrenle ilgili kozmolojik kuramlarını kabul etmez. Ebedi tekerrür ve büyük tutuşma gibi fikirleri asla kabul etmez.³⁰³ Panaitios'a göre içinde bulunduğumuz evren yaşlanmaz ve ölümsüzdür. Kehaneti görmezden gelmiş ve tanrılar ile ilgili tartışmanın, fikir yürütmenin gereksiz olduğunu düşünmüştür.³⁰⁴

Roma Stoasından Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius'un yazgı anlayışlarına geldiğimizde ise başa geleni olduğu gibi kabullenmeyi, ona katlanmayı ilke olarak kabul ettiklerini, tanrıya, yazgıya ve doğaya şükretmeyi bir yaşam tarzı olarak ele aldıklarını görebiliriz.³⁰⁵ Yazgıya katlanma anlayışı en güçlü hâliyle bu Stoa okulunun bu döneminde ortaya çıkmıştır. Stoa felsefesini en aşırı kadercilik ve katlanma felsefesine taşıyan da yine Epiktetos olmuştur. Çünkü ona göre, yapılacak en doğru eylem tabiatın akış yönüne uyum sağlamak ve kendini gereksiz sıkıntı ve huzursuzluktan kurtarmaktır.³⁰⁶

Epiktetos'un felsefesindeki kadercilik, determinizmi kabul eden bir kaderciliktir. Onun kaderciliği ile ahlaki sorumluluk içeren irade felsefesi iç içedir. Bu yüzden o eski Stoa'ya yönelerek Zenon'un sert ahlaki öğretilerine yeniden canlandırmak istemiştir.³⁰⁷

---

³⁰¹ Brun, Jean, a.g.e., s. 72.

³⁰² Brun, Jean, a.g.e., s. 71.

³⁰³ Molacı, Melike, *Panaitios-Fragmanlar*, s.9.

³⁰⁴ A.g.e., s. 34.

³⁰⁵ Gökberk, Macit, a.g.e., s. 123.

³⁰⁶ Önal, Mehmet, a.g.e., s. 30.

³⁰⁷ A.g.e., s. 29.

Epiktetos, yaşamı bir tiyatroya benzetmiştir. Bu tiyatro oyununu tanrının yazdığını söyler. Tanrı insana nasıl bir rol biçtiyse, insanın ona göre davranması gerekir. Eğer tanrı insandan bir dilenci rolünü oynamasını istiyorsa, insan dilenci rolünü en iyi şekilde oynamalıdır. Tanrı aynı şekilde insandan sakat, memur ya da cahil rolünü de oynamasını isteyebilir. İnsana düşense kendisine verilen rolü en iyi şekilde oynamaktır. (*Enkheiridion*; XVII) Şeylere, nasıl verilmişlerse o şekilde sahip olmayı arzu etmemiz gerekir. Onları ancak bize veren geri alabilir. O bizde ne kadar kalmalarını istiyorsa o kadar kalırlar. Bu nedenle tanrı iradesine karşı çıkmamak gerekir. Buna kalkışmak haksızcadır; bu mülkleri bize veren güneşi, yeryüzünü ve yeryüzündeki meyveleri yaratan tanrıdır. O bütün insanlar arasında bağlar kurarak insanları birbirine dost kılmıştır (*Söylevler*; 4.1). İnsan tanrıya bir köle gibi yakarmalıdır.

Epiktetos tanrıya ve yazgıya yakarmanın ne şekilde olması gerektiği ile ilgili yukarıdaki sözlerinin bir benzerini de Kleanthes' in bir ilahisinden alıntı yaparak örneklendirir. Kitabını Kleanthes'in şu sözleriyle sonlandırır:

*“Ey Zeus ve Kader, götürün beni
Çok geçmeden beni uygun gördüğünüz yere,
Geleceğim durmadan, iradem zayıf ve korkak olsa da,*

Geleceğim yine de.”

*“kaçınılmaz olana gerektiği gibi uyanı,
Bilge ve tanrısal konularda yetkin sayarız.”*

*“Ey Kriton, tanrıların hoşuna giden buyusa,
Bırak öyle olsun.”*

“Anytos ve Meletus beni öldürebilir, ama yaralayamaz.” (Enkheiridion; LIII)

Neleri ve neden seçip seçmemek, Epiktetos'a göre bizim hükmümüze bağlı değildir. Bize verilen beden, anne, baba, kardeşler, ev ve yurdu beğenmemezlik etmemeliyiz. Tanrıya “şunu değil, bunu ver” diyemeyiz. Bize verilen görevi, rolü layıkıyla yerine getirmemiz gerekir. Tanrı bizlere hangi rolü vermişse, o rolü yerine

getirme yeteneğini de vermiştir (*Söylevler*; 1.29). Kaygılarımızdan kurtulmak için tanrıya dualar ederiz; oysaki ellerimiz vardır, tanrı o elleri kullanalım diye bize vermiştir. Dolayısıyla, yere çökerek burnumuzun akmaması için tanrıya yalvarmamamız gerektiğini söyler. Ellerimiz varsa burnumuzu ellerimizle silmemiz gerekir. Bundan ötürü tanrıyı suçlamamız gerekir. Çünkü tanrı karşılaşabileceğimiz her türlü zorluğu önceden bilerek, bizlere pek çok şey lütfetmiştir. Bize dayanma gücü, akıl ve irade vermiştir (*Söylevler*; 2.16).

Hayat mücadelelerle doludur. Bu mücadelede bize emirleri veren tanrı bir kumandan gibidir. Tanrı kimisine postaları taşıma görevini vermiştir. Kimisini muhbirlik yapması için görevlendirmiştir. Kimisini ise ön saflarda savaşması için görevlendirmiştir. Birinin tüm bu görevleri aynı anda üstlenmesi imkânsızdır. Kumandanın emirlerini ihmal etmemek gerekir. Ona karşı çıkmamak gerekir. Tanrı zor bir görev verdiğiğinde şikâyet etmemek gerekir. Oysaki tanrının verdiği çok basit görünen bir görevin ordu üzerinde ne derece bir katkısının olduğunu bilemeyiz (*Söylevler*; 3.24).

Bu görevleri tanrı bize verirken elbette mutlu olmamızı da istemektedir. Zeus tüm yurttaşlarını, kendisi gibi mutlu olmaları için kollayıp gözetir. Zaten öyle olmasaydı evren kötü yönetilirdi. Kendimiz için olanaksız şeyleri tanrıdan istemek kölemen karakterlere yakışan bir özelliktir ve aptalcadır. Böyle düşünen zavallı insan, içinde yaşadığı dünyaya yabancıdır ve düşünceleriyle de tanrıya karşı çıkmıştır (*Söylevler*; 3.24).

Daha dikkatli düşünün, kendinizi bilin, Tanrı'ya danışın, O'nsuz hiçbir işe girişmeyin; çünkü size [bir şeyi yapmanız ya da yapmamanız konusunda] öğüt veriyorsa emin olun ki bu öğüt sizin iyiliğiniz ve faydanız içindir. (*Söylevler*, 3.22)

Epiktetos'a göre insan her zaman şu soruyu kendisine sormalıdır: Ben kimim ve neden dünyaya geldim? Bizleri O dünyaya gönderdi. Bizlere ışığı gönderdi, bizler için dostları yarattı, bizi bu dünyaya ölümlü bir varlık olarak gönderdi (*Söylevler*; 4.1).

Daha önce belirttiğimiz üzere, Sokrates ve Herakleitos, kehanetin bilgisine insanın kendisinden yola çıkarak varılabileceği konusunda hemfikirdiler. Aslında Epiktetos da bu konuda Herakleitos ve Sokrates'ten farklı düşünmez. Epiktetos'a göre kehanet vardır ve kehanet tanrının kendisini göstermesi için bir yoldur. Tanrı insanı

yaratırken eserlerini, kendisini insan üzerinden göstermek istemiş ve aynı zamanda anlaşılacak istemiştir (*Söylevler*; 1.6). Tanrı kendisinin bilgisine ulaşması için gereken her şeyi de insana vermiştir. Doğru yolu görmek için sadece tanrıyı yol gösterici olarak seçmek gerekir. Gözlerimiz zaten görür, dolayısıyla tanrının bizlere daha fazla işaret vermesi için kâhinlere yalvarmamak gerekir (*Söylevler*; 2.7). Epiktetos'a göre kâhinler, herkesin başına gelmesi mümkün ölüm, afet gibi genel olaylardan daha fazlasını göremez (*Söylevler*; 2.7). Kulak tırmalayan sesiyle karganın biri bile bizi uyaracak olsa, aslında o karganın sesi tanrının sesidir. Tanrı karga vasıtasıyla insana ulaşmaya çalışmaktadır (*Söylevler*; 3.1). Buradan Epiktetos'un kâhinlere yönelik reddedici bir tavrı olduğunu sanabiliriz ama o burada kehanete göre değil tanrının verdiği akla göre hareket etmemizden yanadır. Epiktetos kehanete inanmaktadır, ancak bu kehanetin gösterilmesi için bir başka kişiye ihtiyaç duymaz. Ona göre insan kehanete kendisi ulaşabilir, bu nedenle kâhinlere gerek yoktur. Sokrates de bunu kendi *daimonion*'u ile açıklamıştı. Herakleitos da tanrısal güçlerin etkisi altındakilerin, yani tanrılara layık olanların uyarıldığını söylemişti. Özetle, Epiktetos'un kehanet ile ilgili görüşleri Herakleitos ve Sokrates'in etkisiyle şekillenmiş görünmektedir.

2.4.Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayat

Ölüm doğal bir süreçtir ve doğa için bir gerekliliktir. Akıllı doğa bu anlamda üzerine düşeni yapmaktadır. Her canlı, vakti geldiğinde doğal olarak ölür. Doğanın işleyişinde asla kötülük aramamak gerekir. Doğal olan, her canlı için olduğu gibi insan için de bir iyiliktir. Ölüm mademki doğaldır, öyleyse iyidir. Doğanın aksine ölmemeyi dilemek kesinlikle doğru değildir. Epiktetos'a göre, eğer ölmemek gibi bir şey mümkün olsaydı, bu bize büyük bir sıkıntı yaratırdı. Ölüm iyidir, nasıl ki bir mısır bitkisinin, başakları olgunlaştığında tanelerinin kurumması ve biçilmesi gerekiyorsa, aynı şey insan için de söz konusudur. Mısırın biçilmeyecek olması mısırın felaketi olurdu (*Söylevler*; 2.6).

Evren sürekli bir değişim ve dönüşüm yaşamaktadır. Kimi şeyler doğar, kimi şeyler ise yenilere yer açmak için yok olurlar. Var olan her şey günü geldiğinde yok olmalıdır. Epiktetos'un yok oluştan kastettiği, diğer Stoacıların da düşündüğü gibi, tamamıyla yok olmak değildir. Çünkü evrende sürekli olarak bir değişim vardır. Bu

yüzden ölümü bir kötülük olarak göremeyiz. Ölüm sadece bedeni oluşturan öğelere ayrılmaktır, kendilerinden gelmiş öğelere geri dönmektir. Evrende hiçbir şey tamamıyla yok olmaz (*Söylevler*; 4.7). İnsan ölünce artık var değildir, ama doğanın ihtiyaç duyduğu başka bir şeye dönüşür. Var olurken de bu bizim seçimimiz değildi. Bizler doğanın bir gereksinimi ile var olduk (*Söylevler*; 3.24). Epiktetos, ölüm vaktiyle ilgili şunları söyler:

Siz de minnettar ve alçakgönüllü bir adam gibi gitmeyi, ardınızdan gelenler için yer açmayı bilin. Çünkü yeni insanlar doğmalıdır; tıpkı önceden siz de doğduğunuz gibi. Doğduklarında kalacakları bir yere ihtiyaç duyarlar, evlere ve gerekli diğer şeylere. Önden gidenler ayrılmayacak olsa, sonradan gelenlere ne kalır? Neden ısrarcısınız? Neden bunu kabullenemiyorsunuz? Neden dünyaya kazık çakmak istiyorsunuz? (*Söylevler*; 4.1)

Mademki ölüm doğaldır ve kaçınılmazdır, öyleyse ölümün ne şekilde geldiğinin de bir önemi yoktur. Epiktetos'a göre bu Sokrates'inki gibi bir ölüm de olabilir. *Söylevler*'de Epiktetos, Sokrates'in ölümüyle ilgili "Tanrıyı ne hoşnut edecekse, o olsun" dediğini ve Anytos ve Meletos'un onu öldürebileceklerini, ama hiçbir şekilde kendisine zarar veremeyeceklerini söylediğini hatırlatır (*Söylevler*; 1.29). Epiktetos'a göre tanrı Sokrates'in ölümünü Anytos ve Meletos'un yaptıklarını önceden öngörerek takdir etmiş ve bu şekilde Sokrates idam edilmiştir. Ölüm ne şekilde gelirse gelsin, fark etmez. Epiktetos'a göre ölüm bir kılıçtan da gelebilir, bir taştan da gelebilir, denizden de gelebilir. Hades'in katına hangi yolda inildiğinin bir önemi yoktur (*Söylevler*; 2.6). Bu düşünce bizlere Kinik Diogenes'in Perdikkas'a verdiği meşhur cevabı hatırlatır:

Perdikkas, yanına gelmediği takdirde onu öldüreceğini söyleyerek Diogenes'e gözdağı verince, 'Bir olağanüstülük yok: Bir domuz böceği ile zehirli bir örümcek de bunu yapabilir' demişti.³⁰⁸

Var olan her şey günü geldiğinde zorunlu bir şekilde yok olacaksa, evrenin de hep bu şekilde sonsuza kadar kalmayacağını ve bir gün mutlaka yok olacağını bildiğimize göre, ne şekilde öleceğimizin bir önemi yoktur. Gelecek olan ölüm bir taş parçasından da gelebilir, bir askerin elinden de gelebilir, hummadan da gelebilir. Tüm ölümler birbirinin aynısıdır (*Söylevler*; 4.7).

---

³⁰⁸ Laertios, Diogenes, a.g.e., s. 269-270.

Epiktetos, yaşamı bir gemi yolculuğuna benzetir. Fırtına koptuğunda elimizden bir şey gelmez. Yapmamız gereken sadece kendimize ait olanı korumaktır; gerisi kaptanın işidir. Gemi batıyorsa da ağlamanın sızlamanın, çığlık atmanın bir anlamı yoktur. Bu yüzden tanrıyı suçlamamamız, zaten bize verilmiş olanın geri alındığını, ölümsüz bir varlık olmadığımızı bilerek soğukkanlılığımızı korumamız gerekir. Ölüm sırası artık gelmişse, olması gereken neyse o oluyor demektir (*Söylevler*; 2.5).

Öte yandan, ölüm kaçınılmaz ise, buna her zaman hazırlıklı olmamız ve böylece onu soğukkanlılıkla karşılamamız gerekir. Epiktetos'a göre, buna uygun biçimde, ölümlü olduğumuzu ve bir gün öleceğimizi hiçbir zaman aklımızdan çıkarmamamız gerekir: Bir heykelin bir gün kırılabileceğini düşünmeliyiz. Gerçekten kırıldığında da bunun doğal olduğunu bilirsek, kendimizi buna hazırlamış ve üzülmemiş oluruz.³⁰⁹ İnsan da tıpkı bu heykel gibidir, eninde sonunda kırılacaktır. Epiktetos ölüm karşısında soğukkanlı olmakla ilgili şunları söyler:

Ölmem mi gerekiyor? Eğer şimdiyse hazırım. Eğer bu kısa bir zaman sonra olacaksa şimdi yemeğimi yemek zorundayım, çünkü yemek saatim geldi ve yapmam gereken bu. Sonrasında, eğer gerekiyorsa ölürüm. Ölmekse işte böyle ölmek, kendine ait olmayan bir şeyi iade eder gibi. (*Söylevler*; 1.1)

Çünkü bu beden hükmümüz altında değildir. Hükmümüz altında olmayan bir şeyin iade edilmesi de kolay olmalıdır.

Bilge kişi tanrının verdiği rolü layıkıyla yerine getirmelidir. Bu hayat tanrının bizleri sınamalarıyla dolu zorlu bir yolculuktur. Bizlere düşense bu zorluklara sabırlı bir şekilde katlanmaktır. Eğer buna katlanamıyorsak, oyunu istediğimiz zaman terk edebiliriz. Yani insan istediği zaman kendi hayatına son verebilir. İnsanın kendi isteğiyle hayatına son vermesini, yani intihar etmesini Epiktetos *açık kapı* analojisi ile açıklamaktadır. Epiktetos'un açık kapıdan kastettiği şey kendi yaşamına son verme imkânıdır. Bu kapı her zaman açıktır, ama tanrı insana “gel” demeden çıkıp gitmemek gerekir. Bu, tanrının insandan beklediği ölüm şekli değildir. Fakat ölüm, ister intihar ederek olsun, ister vakti geldiğinde kendiliğinden olsun, er ya da geç gerçekleşecektir:

³⁰⁹ Aster, Ernst von, a.g.e., s. 296-297.

Sefil beden, er ya da geç bu ruhtan ayrılmak zorundadır, tıpkı daha öncesinde ondan ayrı olduğu gibi. Öyleyse ölümün şimdi gelmesi ne diye sizi telaşlandırıyor? Şimdi gelmezse bile sonrasında gelmesi kaçınılmazdır... Eğer bu sizi rahatlatmıyorsa, kapı açık. Eğer rahatlatıyorsa, dayanın. Kapı her zaman ve herkese açık olduğu için, hiçbir kaygı duymamıza gerek yok. (*Söylevler*; 2.1)

Tanrının daveti ile açık kapıdan geçen insan, tanrının sevdiği insandır. Bu insan bilgedir ve tanrının sözünden çıkmaz. Tanrı yeryüzünde bilgeye bir rol biçmiştir ve bilge de bu rolü layıkıyla yerine getirmeyi kendine görev bilmelidir. Yeryüzünde hayatta olduğu sürece kendisine verilen rolünü oynar ve tanrının ona bir “gel” işareti ile ardına bakmadan koşarak yanına gider.

Ölümü bir gemiye benzeten Epiktetos, insanın hiçbir zaman onu unutmaması gerektiğini söyler. Gemi limana yanaştığında, su almak için uzaklaştığında bile insanın kulağının sürekli gemide olması gerekir. Kaptan her an çağırabilir. İnsan o an eteğinde ne var ne yok hepsini bırakıp gemiye koşmalıdır (*Enkheiridion*; VII). Eteğinde olanlar dünya nimetleridir. Bunlar hükmümüz altında değildir. Bedenimiz bile eteğimizde olan, yani hükmümüz altında olmayandır. Bu şekilde düşünen bilge, tanrının ona uygun gördüğü bir vakitte ölmeyi dileyecektir:

O istediği zaman geldiğim gibi o istediği zaman gideceğim ve yaşadığım süre içinde onu kendimce övmek ve karşılaştığım herkese anlatmak benim görevimdir. Beni varlık sahibi yapmaz, bana bolluk vermez, lüks içinde yaşamamı arzu etmez; çünkü bunları kendi oğlu Herakles’e de vermemişti (*Söylevler*; 3.26)

Epiktetos, bilgeliğini övdüğü Sokrates’in de tanrıdan gelen bir dönüş işaretine uyduğunu; bizlerin de tıpkı Sokrates gibi, her şeyin kumandanı olan tanrıya itaat etmek zorunda olduğumuzu söyler (*Söylevler*; 1.29).

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Epiktetos’un bir ölüm sonrası yaşam inancına sahip olup olmadığını, bu inanca sahipse bunun ne şekilde bir inanç olduğunu, öncelikle ruh ile ilgili fikirlerine bakarak araştırmamız gerekir. Stoa düşünürlerinin ruh kuramlarında, Platon ya da Hristiyanlığı gibi kötülerin cezalandırılacağı ve iyilerin ödüllendirileceği bir yargı yeri varsayılmamaktadır. Genellikle, gelecek sorunu Stoa düşünürlerini pek ilgilendirmemiştir. İlk Stoa düşünürlerinden Zenon’a göre, öldükten sonra insanın ruhu bir süreliğine yaşar, ama sonrasında dağılarak son bulur. Khryssippos’a

göre ise kötü insanların ruhları bedenle birlikte kaybolur, iyilerin ruhlarıysa yeryüzüne yayılır, tıpkı yıldızların yaptığı gibi.³¹⁰

Von Aster de Stoa düşünürlerinin ruh kuramını Herakleitos'un *Logos* fikri ile ilişkilendirerek, Platon'un idealar kuramının aksine, Stoacıların gerçekliği maddi ve somut olarak düşündüklerini belirtmektedir. Ayrıca ona göre bu maddi ve somut gerçeklik bir organizma gibi canlı bir bütündür. Bu evreni etkileyen evrenin ruhu vardır. Bu evrenin ruhu gerçek ateştir. Her şeyi etkisi altına alır ve birleştirir. Sonradan evrenin ruhu canlılarda ve diğer bireysel ruhlarda kendini gösterir. Stoa düşünürleri de Herakleitos gibi, evren ruhuna *logos* ismini verirler. *Logos* evrene egemendir, tek tek tüm var olanlara dağılmıştır. Bu tek tek ruhlar evren ruhunun birer parçasıdır. Ayrıca insan beden olarak da akıl olarak da evrenin bir parçasıdır. Aster'e göre bundan çıkan sonuç şöyledir: Ölüm, ruhun ve bedenin tekrar eski haline geri dönmesidir, ölüm bir dönüşümün parçasıdır. Ölüm gerçekleştiğinde ruh, ait olduğu evren ruhuna geri dönmektedir. O yüzden ölümden korkulmaması gerekir. Beden ise zaten bu doğanın bir parçasıdır. Dolayısıyla, evren ruhu ve evren bedeni düşüncesi Stoacıları panteist yapmaktadır.³¹¹

Epiktetos'un ruh ile ilgili fikirlerine baktığımızda ise, ruhun daha önceden de bedenden ayrı olduğunu, yukarıdaki alıntıda geçen "bedenin tıpkı daha öncesinde olduğu gibi er ya da geç bu ruhtan ayrılmak zorunda olduğu" (*Söylevler*; 2.1) ifadesinden anlarız. Ruh bedene yerleşmeden önceki yerine, bedenden ayrıldıktan sonra geri döner. Beden ise kendisinden geldiği öğelere ayrılır. Epiktetos bunu şu şekilde ifade etmektedir:

Tanrı eğer gereksinimlerinizi karşılamaya son verirse, bu geri dönmeniz gerektiğine işarettir; kapıyı açar ve 'gel' der. Nereye? Kötü bir yere değil, çünkü orası geldiğiniz asıl yerdir; orada her şey size dosttur, kendilerinden yaratılmış olduğunuz öğeler vardır. İçinizde bulunan ateş ateşe, toprak toprağa, su suya, hava da havaya karışır. Orada Hades yoktur, Akheron yoktur, Kokytos yoktur, Pyriphlegethon yoktur; orası tanrılarla ve *daimon*'larla doludur. (*Söylevler*; 3.13)

Bu sözlerden, onun diğer Stoacılarla aynı doğrultuda düşündüğünü görebilmekteyiz. Epiktetos'a göre tanrının kötü insanları cezalandıracağına dair bir inancının olmadığını

---

³¹⁰ Brun, Jean, a.g.e., s. 78.

³¹¹ Aster, Ernst von, a.g.e., s. 289-290.

da buradan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ona göre, semavi dinlerdeki gibi bir cennet ve cehennem içeren ayrı bir varlık âleminin var olduğu söylenemez.

Epiktetos'un panteist tanrı inancına sahip olup olmadığı konusuna gelince, Von Aster'in kesin ifadelerinin aksine, Önal'a göre bu net değildir. Nitekim panteizm, yaratan ve yaratılan arasındaki farkı ortadan kaldırmaktadır. Oysa panteist olduğu iddia edilen Epiktetos'un kimi cümlelerinde tanrıya semavi dinlerdekine benzer biçimde iyilik, merhamet, adalet, ilim, kudret ve irade sıfatları atfettiğini ve *Söylevler*'in bir yerinde "Ey yalnız kişi! Bil ki Tanrı da yalnızdır ve yalnızlığından hoşnuttur" dediğini hatırlatır.³¹² Epiktetos'un tanrıyı yalnız olarak konumlandırıncı olması da Önal'a göre tek tanrı inancı ile ilişkilendirilmesi gereken bir durumdur. Ama biz Epiktetos'un şu söylediklerinden panteizme kapı araladığını düşünebiliriz:

Tanrı'dan ayrılmış birer parçayız. Her birimiz kendi içimizde O'ndan bir parça taşıyoruz. Buna rağmen neden kendi soyluluğunuzdan habersiz davranıyorsunuz? (*Söylevler*; 2.8)

Sonuç olarak, Epiktetos'un tanrıya yer yer semavi dinlerdekine benzer sıfatlar yakıştırmakla birlikte, her şeyin ondan geldiğini, ondan bir parça taşıdığını söylemesiyle panteizme kapı araladığı söylenebilir.

Epiktetos, bilge dediği kişinin ölümden korkmadığını, ancak ölümlü bir varlık olduğunu da hiç unutmadığını ve zamanı geldiğinde, yani süresi dolduğunda ruhunu teslim etmesi gerektiğini bildiğini söyleyerek, Sokrates'in de böyle bir bilge olduğunu bize sıkça hatırlatır. Şimdi, ona göre bir bilge yaşadığı süre boyunca yeryüzünde ne şekilde yaşmalıdır, bu soruyu ele almamız gerekiyor.

Stoa felsefesine göre bilge kişi, ölümlü bir varlık olduğunun bilincinde hareket ederek, kendisini daima tanrıya yakın hissetmelidir. Epiktetos'un hocası Musonius Rufus bunu "Bugünü son günümüz gibi görmedikçe mümkün değildir güzel yaşamak"³¹³ sözüyle ifade etmiştir.

Tanrının bilgeden birçok beklentisi vardır. Bilgeyi boşuna değil, bir amaç için yaratmıştır. Bu noktada Epiktetos yine Sokrates'in yaşamını örnek gösterir. Tanrı insanı yeryüzüne göndererek, yani bir bedene yerleştirerek, bir amaca hizmet etmesini

³¹² Önal, Mehmet, a.g.e., s. 43.

³¹³ Molacı, Melike, "*Musonius Rufus'tan Kalanlar*", s. 81.

istemektedir. Sokrates ise örnek bir bilgedir, çünkü tanrının sesini dinlemiştir. Bu sese de *daimonion* demiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tanrının insana seslenmesi olarak düşünebileceğimiz bu *daimonion*, her insanda mevcuttur. Tanrı, her insanın yanında ona göz kulak olmakla görevli bir gözcü daimon görevlendirmiştir (*Söylevler*; 1.14). Sokrates de her zaman kendi *daimonion*'una kulak vererek, doğru olan yolda olduğundan şüphe duymamıştır. Bu anlamda Epiktetos, Sokrates'in, tanrı tarafından insanları uyarmakla görevlendirildiğine dair sözlerine atıf yapar (*Söylevler*; 3.1). Benzer biçimde, kendisinin de insanları tanrılar adına uyardığını şu şekilde ifade eder:

Sizi tanrılar adına uyarıyorum, dış dünyamızdaki şeylere aldanmaktan kendinizi koruyun. Kendinizi, her şeyden önce köle olmaktan; sonra da sahip olmak ve terk etmek gücüne sahip olduğunuz şeylerin kölesi olmaktan koruyun. (*Söylevler*; 3.20)

Epiktetos, tıpkı Sokrates gibi, kendisini tanrı tarafından görevlendirilmiş bir öğretmen olarak görmektedir. Öğretmen olarak amacı, öğrencilerini her türlü engellemelerden, insanı sınırlandıran ve köleleştiren şeylerden kurtararak özgürleştirmektir. Bu özgürleşen insanların her yerde tanrıyı görmelerini sağlamayı da görev bilmiştir (*Söylevler*; 2.19). Kiniklerin de sadece bir asa ile onurlandırıldığını, mutluluğu ve dinginliği dünya malında bulmadıklarını, buna karşın sağlıklı ve mutlu olduklarını, kaygılardan uzak olduklarını, bunu da Zeus tarafından görevlendirilmiş olmalarına borçlu olduklarını belirtir (*Söylevler*; 4.8). İnsan Sokrates gibi bir bilgenin yaşamına özenmelidir. Onun gibi yaşamalı ve onun gibi düşünceleri uğruna ölümü göze almalıdır. Brun, bu konuda Stoacı bilgenin çılgın dalgalar karşısında güçlü bir şekilde yıkılmadan kalabildiğini, her türlü zorluğa mutluluk duyarak yüreklile göğüs gerdiğini, acıyı ve ölümü küçümsemediğini söylemektedir.³¹⁴

---

³¹⁴ Brun, Jean, a.g.e., s. 105.

SONUÇ

Felsefenin Thales'ten başlayarak Sokrates'e uzanan ilk döneminde, doğa için bir öz arayışı çabası içerisinde, varlık felsefesinin ilk çerçevesi çizilmiştir. Bu dönemde "felsefi" bir tanrı fikrinin temelleri de yavaş yavaş atılmıştır. İnsan felsefenin Sokrates'e kadarki sürecinde kendisi olarak tartışılmamış, Sokrates'ten itibaren temel tartışma konusu hâline gelmiştir. Sokrates'in etkisiyle tanrı, evren ve insan kavramlarını bir arada işleyen felsefe artık farklı bir yöne doğru ilerlemiştir.

Felsefede her dönemin kendine has motifleri vardır. Her dönem felsefenin bazı alanları daha popüler hale gelerek bir okul ya da bir ekol etrafında kümelenmiştir. Kimi çevrelerce insanın varlığı, özgürlüğü, mutluluğu, siyaseti, dini ve ahlaki uzun uzun tartışılan meseleler olmuştur. Bazı ekoller Sokrates'in etkisiyle doğrudan insanın kendisini konu edinerek insan problemini varlık felsefesinin problemlerinden daha üstün tutmuşlardır. Bu anlamda başta Sokrates olmak üzere Kinikler, Kireneliler, Epikuroşçular ve Stoacılar, insanı felsefenin en temel konusu hâline getirmişler ve insanın varoluş amacı, mutluluğu, tanrı ve evrenle olan ilişkisi üzerinden özgün sistemler kurmuşlardır.

Öte yandan, Sokrates'ten önce olduğu gibi Sokrates'ten sonra da insanın varlığı ve anlamı tanrı kavramından bağımsız tartışılmamıştır. Tanrı-insan ilişkisi, Sokrates sonrası okullar arasında en çok da Stoacıların temel problemlerinin çıkış noktasını oluşturmuştur.

Felsefede her zaman bir etkilenme söz konusu olmuştur. Bir fikrin tümünün bir ekole ya da filozofa ait olduğunu söylemek oldukça zordur. Sokrates'in, Kiniklerin ve Stoacıların da insanı ve tanrıyı temel alan düşünme biçimlerinin aniden ortaya çıktığı söylenemez. Yukarıdaki tartışmalarımız vesilesiyle, bunun en güzel örneklerinden birini Herakleitos'tan Epiktetos'a kadar uzanan süreçte gördük. Bu çalışmadan elde ettiğimiz sonuca göre, Herakleitos'tan Epiktetos'a uzanan süreçte fikirler hep bir sonrakilere aktarılmış, bu fikirler üzerinden akıl yürütülmüş ve başka yeni fikirler ortaya atılmış, bunlar birbirleriyle harmanlanmış ya da bir kısmı reddedilip yerine yenileri koyularak sonraki nesillere devredilmiştir.

Örneğin, Stoacı Zenon ve Kleanthes'in, Epiktetos'un *Evrensel Yangın* ile ilgili görüşlerinin tümüyle onlara özgü olduğunu söyleyemeyiz. Meselenin tarihsel kökenlerine de inmemiz gerekir. Geriye dönük araştırma yapıldığında, aslında bu görüşün Herakleitos'un *ateş arkhesi* ile benzer yanlarının olduğu görülür. Bu benzerlikler incelendiğinde, Herakleitos'un *ateş* fikrinin zamanla nasıl farklı biçimlerde yorumlandığı ve değiştirilip geliştirilerek yeni felsefelere uyarlandığı anlaşılabilir. Bu noktadan hareketle bizler, tezimizin çalışma konusu olan Epiktetos'un tanrı anlayışının kökenlerini detaylıca irdeleyip tanrı anlayışıyla ilgili felsefi düşüncenin evrimine tanıklık etmiş olduk. Bununla beraber, bu çalışmada Epiktetos'un felsefesindeki özgün yanları da açık şekilde ortaya koymuş olmayı umuyoruz.

Epiktetos'un ve diğer Stoacıların ve öncesinde de Kiniklerin ve Sokrates'in pratik ahlak anlayışları, çalışmamızda bu filozofların yaşantılarına da genişçe yer verme gereği doğurdu. Epiktetos'un bacağına efendisi tarafından kırılması ve buna rağmen sakinliğini koruması, kölelik ruhundan vazgeçmemesi ve mal mülk edinmeyi reddetmesi; Sokrates'in bilge arayışı, yargı süreci, Kiniklerin sıra dışı yaşam tarzları, yoksullukları, zorluklarla baş edebilme iradeleri, Krates'in malını mülkünü kaygısızca harcaması, Rufus'un sürgün edilmesi, Diogenes'in esir düşüp köle olarak satılması gibi anekdotlar, bu filozofların felsefelerini anlamak açısından bize çok önemli fikirler vermiştir.

Stoacıların hepsine göre bu evreni tanrı yaratmıştır, ama yarattıklarından ayrı değildir. O, yarattıklarıyla iç içedir ve her yerdedir. Tanrı yarattıklarıyla iç içe olduğu için ve her yerde olduğu için, her şeyden ve hatta aklımızdan geçirdiklerimizden bile haberdardır, her şeyi görür ve bilir. Her şeye hükmeder, ondan habersiz yaprak bile kıpırdayamaz. Tanrı iyidir, tüm erdemlere sahiptir, doğadaki her şeyi kendi iyiliği ile donatmıştır, yalnızdır, şefkatlidir. Epiktetos'un bu fikirlerini etraflıca irdelediğimiz yukarıdaki satırlarda, tanrıyı bu şekilde tanımlayan tek kişinin o olmadığını da ortaya koyduğumuzu umuyoruz.

Tartıştığımız örnekler üzerinden, Epiktetos'un tanrı anlayışının birçok farklı kaynaktan şekillenerek ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz. Onun bu konuda söylediklerinden, kendinden öncekilerin düşüncelerini derleyerek eklektik bir tanrı anlayışı geliştirdiği anlaşılmaktadır. Özgün fikirler ortaya koymakta nispeten yetersiz görünmektedir. Kendi ekolü içinde, kendine özgü sarsıcı fikirlerle öne çıktığını söylemek

çok zordur. Çoğu araştırmada kendisine yakıştırılan *hükümümüz altında olan* ve *hükümümüz altında olmayan* ayrımının bile tamamen özgün bir fikri olmadığını Musonius Rufus başlığında ortaya koymuştuk. Ama Epiktetos'u felsefe tarihinde kendisiyle anılacak özel bir konuma taşıyan bazı yanları da yok değildir. Bunların başında, üslubu ve ele aldığı konular bakımından filozoflar yerine her düzeyden insana seslenmiş olması gelir. Dolayısıyla, felsefenin teknik ve teorik taraflarından haberdar olmayan pek çok insana da ilham kaynağı olmuştur. Gönül huzurunu, teselliyi, mutluluğun formüllerini tek tek sıralamış olması, felsefe tarihinin pek çok döneminde onu cazip bir rehber hâline getirmiştir. Çağımızın ruhları huzursuz eden yaşam biçimi bu şekilde devam ettiği sürece, Epiktetos'un, bunları bulmak isteyen çağdaşlarımız için de başvurulacak ilk kişilerden biri olmaya devam edeceği kesindir.

KAYNAKÇA

- Akar, B., (2014), “Epiktetos ve Proairesis”, *Anadolu’da Felsefeye Yolculuk 1*, edt. H. H. Erdem ve M. Günay, TFK Yayınları, Ankara, ss. 149-159.
- Akgün, M., (2014) “Epiktetos”, *Anadolu’da Felsefeye Yolculuk 1*, edt. H. H. Erdem ve M. Günay, TFK Yayınları, Ankara, ss. 75-111.
- Aster, Ernst von, (2005), *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi*, İm Yayınları, İstanbul.
- Aurelius, (2012), *Düşünceler*, çev. Şadan Karadeniz, 4.basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bakır, K., (2009), “Roma’da Felsefe, Stoa Ahlakı, Kölelik ve İmparatorluk: Epiktetos ve Marcus Aurelius”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Ağustos-Eylül-Ekim, (50), ss.67-86.
- Brun, J., (2020), *Stoa Felsefesi*, çev. Medar Atıcı, (7. Basım), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Capelle, W., (2016), *Sokrates’ten Önce Felsefe*, çev. Oğuz Özgül”, (4. Basım), Pencere Yayınları, İstanbul.
- Cevizci, A., (2005), *Felsefe Sözlüğü*, (6. Basım), Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Çevik, C. C., (2020), *Kinik Felsefe Fragmanları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- Çevik, C. C., (2021), *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları*, Albaraka Yayınları, İstanbul.
- Demiriş, Bedia, (2021), “Seneca ve Doğa”, *Physis’ten Natura’ya İlkçağda Doğa*, edt. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi Yay., Ankara 2022, s. 485.
- Demirpolat, E., (2004), “Epiktetos’un Hayatı, Eserleri ve Felsefi Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9:2), ss.75-88.
- Epiktetos, (1989), *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Burhan Toprak, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- Epiktetos, (2010), *Söylevler*, çev. Birdal Akar, Şûle Yayınları, İstanbul.

- Epiktetos, (2019), *Enkheiridion*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Freeman, C., (2003), *Mısır, Yunan ve Roma Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Gökberk, M., (1994), *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kılınç, D. B., (2021), "Sokrates", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, ed. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.
- Kıran, A., (2019), "Aristoteles, Devlet, Köleler Ve Vatandaşlık", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 44, ss. 159-185.
- Kiraz, Sibel, "Epiktetos", *Physis'ten Natura'ya İlkçağda Doğa*, ed. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, s. 514
- Kranz, Walter, (1984), *Antik Felsefe*, (Çev. Suad Y. Baydur), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Ksenophon, (1994), *Sokrates'ten Anılar*, çev. Candan Şentuna, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Laertios, D., (2020), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Luck, George, (2011), *Köpeklerin Bilgeliği*, Çev. Oğuz Özügül, Say Yayınları, İstanbul.
- Molacı, M., (2021), *On Kavramda Stoa*, Runik Yayınları, İstanbul.
- ..... (2020), *Stoa Fiziği*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya,
- .....(2021), *Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler*, çev. Melike Molacı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- .....(2021), *Musonius Rufus'tan Kalanlar*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- .....(2021), *Panaitios-Frgmanlar*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- .....(2021), *Hierokles'ten Kalanlar*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- Önal, M., (2015), *Epiktetos'un Mutluluk Öğretisi, Nasıl Mutlu Olabilirim?*, Bilsam Yayınları, Malatya.

Önal, M., (2012) “Kötülük Problemine Epiktetos’un Mutluluk Öğretisiyle Bakmak”,
Felsefe Dünyası dergisi, S. 56, ss. 126-146.

Özdemir, S., (2021), “Erken ve Orta Dönem Stoa Felsefesinde Doğa”, *Physis’ten
Natura’ya İlkçağda Doğa*, edt. Abrim Gürgen, Doğu Kütüphanesi
Yayınları, İstanbul.

Platon, (2020), *Sokrates’in Savunması*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası
Yayınları, İstanbul.

Sarı, Mehmet Ali, (2014), “Bilgelik Yolunda Bir Filozof: Epiktetos”, *Anadolu’da
Felsefeye Yolculuk: 1*, edt. H. H. Erdem ve M. Günay, TFK Yayınları,
Ankara, ss. 118-119.

Stock S., (2021), *Stoacılık*, çev. Melike Molacı, (1. Basım), Fol yayınları, Ankara.